

KANT ETİĞİNDEN HAREKETLE İSLAM'DA "AHLAKLILIĞIN EN YÜKSEK İLKESİNİN BULUNMASI"

Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN

ÖZET

Daha önceki bir çalışmamızda İslam Ahlakına, Aristotelesçi Erdem Etiği açısından bakmış ve onun en temel erdemlerini arayıp, bunların dört temel toplumsal erdem olarak, "adalet, muavenet, iffet, merhamet" olabileceklerini, dini/manevi erdemler olarak da, "ihlas, ihsan, mehafetullah, muhabbetullah" olabileceğini savunmuşuk. O çalışmanın bir devamı olarak, bu çalışmada da İslam Ahlakına Kant etiği ve ilkeleri açısından baktık ve onun en genel ilkelerini bulmayı denedik. Bize göre İslam ahlakının üç formel, dört tane de içerikli temel ilkesinden bahsetmek mümkündür. İçerikli olanlar, sırasıyla; "hak ilkesi", "iyilik ilkesi", "sevgi ilkesi" ve "ölçülülük ilkesi" denilebilecek ilkelerdir.

Anahtar Kelimeler: Kant, Ahlaki ilke, İslam ahlakı.

ABSTRACT

Universal Principles in Kantian Ethics and 'Finding of the Highest Principle of Morality' in Islam

In an earlier work of us, we looked at Islamic ethics from the perspective of Aristotelian and contemporary Ethics of Virtue, and argued that four cardinal virtues of Islamic social ethics are justice, benevolence, modesty, and mercy; and that four cardinal religious virtues of it are sincerity, *ihsan*, God's respect, God's love. In this work, we looked at the Islamic ethics from the point of view of Kantian deontological ethics, and looked for its most general principles. We found out that the most general four principles of Islamic ethics are principles of right, goodness, love, and moderateness.

Keywords: Kant, Ethical principle, Islamic ethics and Morality

Giriş

Etik ve epistemoloji ya da daha basit ve belki daha doğru bir ifadeyle ahlaklılık veya erdem ile bilgi arasından ne tür bir ilişki olduğuna dair felsefi açıdan düşünölmek istense, belki akla her şeyden önce Sokrates'in "erdem bilgidir" dediğine ilişkin özdeyiş gelir. Fakat bu özdeyişin doğru olup olmadığı tartışmaya açıldığında, felsefe ve felsefe tarihi ile yeni karşılaşan ve henüz Aristoteles ve İslam ahlak filozoflarının, alışkanlığa, irade eğitimine ve karakter gelişimine vurgusundan haberdar olmayan öğrencilerin bile kolayca itiraz seslerinin yükseldiği görülür. Erdemin bilgiye indirgenemeyeceği, bilginin erdemliliği sağlamak ve sürdürmek için yeterli olamayacağı, sigaranın sağlığa zararını bilmenin doktorların sigara içmesini engellemeye yetmediği gibi erdemler ve erdemsizliklerin bilgisine sahip olmanın da insanları ahlaklı yapmaya yetmeyeceği gibi sağduyuya dayalı ve gerçekten makul itirazlar doğal olarak öne sürölür. Ne var ki, bu itirazların haklılığı, Sokrates'in haksızlığını göstermez. Olsa olsa, Sokrates'in erdemlilikte bilgi faktörünün rolünü biraz abarttığı söylenebilir ama tamamen yanılmış olduğunu kimse söyleyemez. Erdemde bilginin rolünün ne kadar, bilgi ve farkındalık olmaksızın kazanılan alışkanlık ve toplumsal yaptırımların ve bunların da ötesinde dini ve uhrevi müeyyidelerin rolünün ne kadar olduğu meselesi tartışmaya açıktır. Aristoteles ekolündeki büyük filozofların başka faktörlere dikkat çekmeleri bir yana, bilgi lehindeliliğinin içinde bulunduğumuz son dönemlerin yahut çağın ruhuna pek uymadığının farkında olmamıza rağmen¹, bize göre, Sokrates'in önermesinde büyük bir hakikat payı vardır. Erdemlilikte bilgi, elbette her şey değildir, ama hiçbir şey de değildir; aksine, bir hayli etkin bir faktördür. Çünkü alışkanlık eğitimini verecek olanlar yahut çocuğu ahlaklı yetiştirecek olan cemaat veya toplum da öncelikle öğreteceği ve salık vereceği erdemlerin neler olup neler olmadığını bilmek durumundadır. Ayrıca bilgiye dayanmaksızın toplumsal cemaat içinde yetişmişlikle kazanılan ahlaklılık, sağlamlık ve sürdürülebilirlik açısından da daha büyük bir risk altında olacaktır. Bu tür ahlaklılığı, Kelam dilinden ödünç alınan bir tabirle 'taklidi ahlak' diye nitelendirebiliriz. Böyle bir

¹ Bkz. Zygmunt Bauman, *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 9-26. MacIntyre, Alasdair, *Erdem Peşinde*, çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 388-407. Ahmet Cevizci, *Etiğe Giriş*, İstanbul: Paradigma, 2002, s. 218 vd.

ahlakta, sağlam bir bilgisel temel olmadığı gibi, kişinin ahlaki davranışlarında bir özgürlük, özgünlük ve yaratıcılık da pek fazla olmayacaktır. Oysa bilgi temeli sağlam olan ahlak, ahlaki ilkeler ve normların kolayca sorgulanmasına imkan tanıyacak ve dolayısıyla, aynı Kelami terminolojiyi ahlaka uyarlamayı sürdürecektir. Bize göre, genel olarak tahkiki imanın taklidi imandan üstün sayıldığı gibi, 'tahkiki ahlak' da 'taklidi ahlak'tan daha üstün sayılmalıdır. Bundan başka, ahlakın bilgi temelini sağlamlığı ve açık-seçikliğinin asıl önemi, belki de gündelik yaşamın sıradan akışı içindeki olağan olaylar karşısında değil, bir karar vermek ve iki taraftan birini seçmekten kaçınmadığımız ama her iki seçeneği destekleyen güçlü deliller olduğu için seçim yapmanın hiç de kolay olmadığı ahlaki ikilemlerle karşılaştığımız durumlarda ortaya çıkar. Ahlaki ikilemlerimizi neye göre çezecek, hangi kriterlere göre karar verecek ve hangi ilkelere göre verdiğimiz kararları kendi vicdanımızda değerlendirecek ve başkaları önünde savunabileceğiz? Önemli ikilemler ve bunlar karşısında seçimler söz konusu olduğunda, kişisel tercihlerimiz ve toplum içindeki yaygınlığa dayalı yüzeysel açıklamalar tatmin edici olmayacaktır. Dolayısıyla, bilhassa zorlu ve fakat hayati önem taşıyan ikilemler karşısında kaldığımızda, ahlaklılığımızın temellerini, temel ilke, erdem, kriter ve gerekçelerini çok iyi bilmemizde büyük yarar vardır. Bu, bilgiyi abartmak ve mutlaklaştırmak değil; günümüzün modası yahut trendinin aksine, klasik ve değişmez önemini vurgulamaktır. Genel olarak olduğu gibi ahlaklılıkta da şu soru ve zımnı cevabı her zaman geçerlidir: "Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer/39: 9)

Bu durumda, ahlakın en temel erdemleri ve/veya en genel ilkeleri sadece işin uzmanları değil, mümkün olduğunca herkes tarafından bilinmelidir. Bunun için de bunlar uzmanlarınca tespit edilmiş olmalı, en temel ve en genel olanlar hatırdan kalacak sayıyı geçmeyecek şekilde belirlenmeli, ikincil derecede olanlar bunların altında yer almalı, ayrıca bunların kendi arasında da, öncelik sonralığa ve öneme dayalı bir iç hiyerarşik düzen belirlenmeli, böylece kendi aralarında çatışma olduğunda önceliğin hangisinde olduğu bilinmeli, kısa formüllere benzecek bu erdemler ve ilkeler de mümkün mertebe her insana belletilmeye çalışılmalıdır. Bu şekilde sadeleştirilmiş erdemler veya ilkeler, Kant'ın, biraz aşağıda göreceğimiz, çok yerinde metaforik bir ifadeyle herkesin elindeki bir

"pusula"ya benzeyecektir. Bu pusula ile insanlar yönlerini ve yollarını daha kolay ve daha doğru bir biçimde bulup takip edebileceklerdir.

Ahlaklılıkta sadeleştirilmiş temel bilgilerin hatırdan olmasının hem pedagojik hem de problem çözme açısından önemine olan kuvvetli bir inançla, daha önceki bir çalışmamızda, Platon ve Aristoteles'ten klasik dönem İslam ahlakçılarına ve günümüzde MacIntyre ve öteki savunucularına kadar gelen erdem etiğini dikkate alarak ve dolayısıyla erdem kavramını merkeze alarak kısa ve deneme mahiyetinde bir çalışma yapmıştık. Bu çalışmada, temel erdemler açısından normatif İslam ahlak kuramlarına baktığımızda, dini yahut geleneksel denilen ahlakın, İslami ama sade ve sistematik olmadığını (fazilet ve reziletler bir tasnif ve düzen içinde olmadığı gibi bunlar arasında bir önem ve öncelik sırası da belli değildir); tasavvufi ahlakın, sistematik ama sade ve kapsayıcı olmadığını (örn. Melametiliğin 45, Nakşiliğin 11, vb. sistematik erdemleri vardır ama bunlar sade, sosyal ve tüm Müslümanları kapsayacak nitelikte de değildir); felsefi ahlakın ise, sade ve sistematik ama esas itibarıyla İslam kaynaklı olmadığını (çünkü 4 temel Eflatun'cu erdemi esas alır) öne sürmüştük; ve bu durumda, özellikle pedagojik kaygılar başta olmak üzere, birçok nedenden ötürü, İslam'ın kendi ana/temel erdemlerinin belirlenmesine çalışmıştık. Bu, ya Kur'an'da en sık kullanılma istatistiğine göre yapılabiliyordu ya da belli bir ayet dikkate alınarak ve genel yapı gözetilerek. Sık kullanılma istatistiğinin öne çıkardığı 4 erdem şunlardı: Sabır, Doğruluk/dürüstlük, Affedicilik, Yardımseverlik. Biz bundan ziyade ikinci yolu tercih edip, Nahl suresi 90. ayeti ("Allah şüphesiz adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla bakmayı emreder; hayasızlığı, fenalığı ve haddi aşmayı yasak eder.") esas almayı önermiş, bundan hareketle dört erdem belirlemiş ve bunları hatırdan kolay kalıcı ve her dilden Müslümanın anlayacağı Arapça kökenli kelimelerle ifade etmeyi önermiştik. Bu dört temel erdem olarak şunlar ortaya çıkmıştı: 1. Adalet, 2. Muavenet (İhsan), 3. İffet, 4. Merhamet.²

² Sadeliği bozulmayacak olsa bunların bireysel ve toplumsal yönleri daha belirgin çiftler halinde söylenmesi de mümkün ve belki daha kuşatıcı olurdu: doğruluk ve adalet, çalışkanlık ve muavenet, ölçülülük ve iffet, sevgi ve merhamet.

O çalışmada sadece 4 toplumsal denilen erdem türü belirlemekle kalmamış, Batılıların teolojik dediği (ve Hıristiyanlık için, 'iman, umut, sevgi' olarak belirlediği) dini/manevi erdemlerin de İslam'da en temel gözüken 4 tanesinin şunlar olabileceğini öne sürmüştük: 1. İhlas, 2. İhsan, 3. Mehafetullah, 4. Muhabbetullah.³

Bilindiği üzere, Batı ahlak felsefesi genellikle üç büyük ve karşıt kuram sayılan Erdem Etiği, Ödev Etiği ve Faydacı Etik olarak tasnif edilir. İslam ahlak felsefesi, Platon ve Aristoteles'ten gelen Erdem Etiğinin etkilerini yansıtır.⁴ Ama aslında bu cümledeki 'İslam ahlak felsefesi' ifadesinin tarihsel olarak ikiye ayrılması ve belki "klasik (dönem) İslam ahlak felsefesi" ve "modern (dönem) İslam ahlak felsefesi" denmesi daha uygun olur. Bu kırılmayı sağlayan da, Kant'tır. İlerde göreceğimiz üzere, Kant-sonrası veya post-Kantian Müslüman ahlakçıların artık erdem kavramından ziyade vazife, ödev, ilke, yasa, emir, yükümlülük vb. Kant'çı kavramlar ve konuları daha fazla öne çıkardıkları görülmektedir. Erdem ahlakı ile ödev ahlakı yaklaşımları arasında birçok fark vardır. Ancak bizi bu yazıda ilgilendiren sadece erdem ve ilke arasındaki farklılığa kısaca değindikten sonra, Kant'çı ilke ahlakını irdeleyerek, daha önce erdem merkezli olarak yaptığımız ve yukarıda özetlediğimize benzer biçimde, bu kez de İslam ahlakının evrensel yahut en genel bir veya birkaç ilkesini belirlemeye çalışmaktır.

'Erdem ve ilke arasında ne fark var ki?' denebilir. Daha doğrusu, Batı'da değil ama Türkiye'de böyle denebilir. Batı'da da tam tersine belki 'Erdem ve ilke arasında ne ilişki var ki?' denebilir. Çünkü görebildiğimiz kadarıyla, aslında belki ayrı bir çalışmayı gerektirdiği için burada çok ayrıntıya gir(e)meyeceğimiz erdem ve ilke meselesi, Batı'da da bizde de normalde olması gerektiğinden biraz farklı algılanıyor ve farklı yansıtıyor gibi gözükmektedir. Bizde erdem ve ilke neredeyse aynı anlamda kullanılıyor. İslam ahlakı ile ilgili genel içerikli kitaplar içinde esas itibarıyla klasik erdemleri işliyorlar; ama bu çalışmalarına ilke

³ Cafer Sadık Yaran, *İslam'da Ahlakın Şartı Kaç?: Dört Temel İslami Erdem*, İstanbul: Elif Yayınları, 2005.

⁴ Bkz. Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004, s. 93-143. Mustafa Çağrırcı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000, s. 76-80, vd.

kavramını kullanan isimler veriyorlar. Oysa erdemler, insanların sahip olduğu ahlaken övülen nitelikler iken; ilkeler, temel davranış kurallarını belirten önermelerdir. İlke, belki biraz ilk kavramı ile de bağlantılı görülebilir; o, bir kurallar dizininin ilk başta gelen bir veya birkaç ana ögesi, en genel kapsamlı özüdür. Klasik mantık tabiriyle, ilke cins gibi, kurallar tür gibidir. Onlarca belirsiz unsurun hepsine birden ilke dendiğinde kavramın anlamı terimsel sınırından çıkarılmış ve gündelik kullanımın serbestliği ve anlam genişliği içinde dile getirilmiş olur. Türk ahlak literatüründe durum biraz böyle gibi gözükmektedir.⁵ Batı'da ise bir taraftan erdem ve ilke birbirinden kopuk şeyler olarak görülüp hangisinin önemli olduğu tartışılırken, diğer taraftan da erdem ahlakçısı sayılan Aristoteles'de ilkenin, ilke merkezli sistem kuran Kant'ın ahlak kuramında da erdemın hiç yeri yokmuş gibi keskin bir ayrıma gidildiği görülür. Oysa, bize göre, durum sadece yüzeysel bakıldığında ve öne çıkarılan vurgular dikkate alındığında böyledir; yoksa gerçekte, erdem merkezli konuşan Aristoteles bu erdemleri, öyle bir ad vermese de, 'aşırılığa düşmemek ve hep orta yolda olmak' ilkesine göre tespit etmekte ve temellendirmektedir.⁶ Benzer şekilde, Kant da, ilkeleri tespit edip vurguladığı kitabının başında da sonlarında da iyi isteme/istenç yahut iyi niyetlilik erdemini vurgulamaktadır.⁷ Doğru olan da bu büyük filozofların yaptığıdır; yani erdem ve ilke vurgu olarak, öncelik ve önem olarak ayrılabilse de, birbirinden tamamen kopamaz ve biri olmadan diğeri gerçek varlık ve işlevini sürdürmez unsurlardır. Onlar, birbirini dışlayan ve tek başına var olabilen cevherler değildir; ama doğal olarak, daha önce de belirttiğimiz farkları vardır ve bunlardan dolayı bazıları önceliği erdeme verirken, Kant gibi bazıları da ilkeye verir. Biz de bu yazıda, Kant'ı izleyerek ilke üzerinde durmaya çalışacağız. Çünkü bize göre, erdem daha önemli ise de, ilke daha önceliklidir. Başka bir deyişle, ilke olmadan, erdem oluşturmak zordur; erdem haline dönüşmeyen ilkenin de fazla bir işlevi ve anlamı yoktur. Dolayısıyla, erdem kadar ilke de önemlidir. Biz de şimdi, Kant'tan yola çıkarak, İslam ahlakının ilkelerini, yahut birkaç en genel kuralını, en evrensel

⁵ Örn. bkz. Celil Kiraz, *Kur'an'da Ahlak İlkeleri*, Bursa: Emin Yayınları, 2007.

⁶ Bkz. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1998, s. 31-39.

⁷ Bkz. Kant, *Immanuel Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İonna Kuçuradi, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002, s. 9, 53.

buyruğunu, daha teknik anlamda söylemek gerekirse, kategorik imperatiflerini bulmaya çalışacağız.⁸

1. Kant'ın Ahlak Metafiziğinin İlkelerin Önemi ve Kesin Buyruklar

Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı kitabının önsözünde, elinizdeki temellendirme, "ahlaklılığın en yüksek ilkesinin aranıp bulunmasından ve saptanmasından öte bir şey değildir" der.⁹ (Bizim başlığımızdaki tırnak içi ifade de buradan gelmektedir.) O, tüm kitabı boyunca bu ilkeyi arar ve bir tanesi en önemlisi veya yükseği olmakla birlikte üç ilke bulur. Kendi ilke arayışımıza geçmeden önce bunların irdelenmesinde ve Kant, çok kolay anlaşılır bir düşünür olmadığı için, biraz adım adım gitmekte yarar vardır.

İyi İsteme: Kant ahlakının başlangıç noktası, bilinçli bir ahlaki seçim yaparken sarfettiğimiz toplam çabaya işaret eden bir nitelik olarak iyi niyetlilik, iyi iradeliyet ya da çevirmenlerin tercih ettiği ifadeyle iyi isteme veya iyi istençtir.¹⁰ Kant'a göre, ahlaki açıdan en önemli ve en değerli şey, iyi istemektir; hatta "Dünyada, dünyanın dışında bile, iyi bir istemeden başka kayıtsız şartsız iyi sayılabilecek hiçbir şey düşünülemez." Ayrıca bu "İyi isteme, etkilerinden ve başardıklarından değil, konan herhangi bir amaca ulaşmağa uygunluğundan da değil, isteme olarak, yani kendi başına iyidir."¹¹ Aklımızın var olmasının sebebi de bazı insanların zannettiği gibi bize mutluluğun yollarını göstermek değil, "kendini başına iyi bir istemeyi ortaya çıkarmak olmalı"dır.¹² Doğal sağduyumuzda zaten bulunduğunu öne sürdüğü iyi isteme kavramını geliştirebilmek için Kant, iyi isteme kavramını da içeren ödev

⁸ İslam ahlakı bağlamında kategorik, kesin yahut koşulsuz tabirini kullandığımız zaman, bunu orijinal anlamına oldukça yakın ama yine de Kant kadar mutlak anlamda değil, zorunlu istisnalara izin verebilen anlamda kullanacağız; keza, buyruk tabirini de yine Kant kadar bağlayıcı yasa şeklinden ziyade güçlü tavsiye anlamını da içerecek şekilde kullanacağız.

⁹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 7.

¹⁰ Bizim yararlandığımız çevirilerde "iyi isteme" tabiri kullanılıyor. Ancak, istemeyi, "istenç diye çevirenler de var. Örn. bkz. Immanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, çev. İsmet Zeki Eyubuğlu, İstanbul: Say Yayınları, 1989, s. 42.

¹¹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 9.

¹² Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 11.

kavramı üzerinde durulması gerektiğini savunur. Bilindiği üzere ödev kavramı, bu ahlak sisteminin belkemiğini oluşturmaktadır.

Ödev: Kant'a göre, ahlaken değerli sayılması gereken eylemler, her şeyden önce, ödevden dolayı yapılmış olan eylemlerdir. Burada ödev uyuğun olmak bile yeterli değildir, ödevden dolayı olmak önemlidir. Bir eylem hiçbir eğilim duymadan veya hiçbir baskı altında hissedilmeden, yalnız ve yalnız ödevden dolayı yapılırsa ancak o zaman halis ahlaksal bir değer taşır.¹³ "Eylemlerin bütün ahlaksal değeri için esas olan, ahlak yasasının dolaysız olarak istemeyi belirlemesidir. İstemenin belirlenmesi, ahlak yasasına uygun olmakla birlikte, ne türden olursa olsun yalnızca bir duygu-ahlak yasası istemenin yeterli bir belirlenme nedeni olabilsin diye, varsayılması zorunlu olan bir duygu- aracılığıyla oluyorsa, yani yasa uğruna olmuyorsa, o zaman eylem gerçi yasallık içerecek, ama ahlaklılık içermeyecektir."¹⁴ İkinci olarak, "ödevden dolayı yapılan bir eylem, ahlaksal değerini, onunla ulaşılabilecek amaçta bulmaz, onu yapmağa karar verdirten maksimde bulur; dolayısıyla bu değer, eylemin nesnesinin gerçekleşmesine değil, arzulama yetisinin bütün nesnelere ne olursa olsun, eylemi oluşturan istemene yalnızca ilkesine bağlıdır."¹⁵ Zaten ahlak yasası da, "önceden varsayılmayacak ve varsayılmaması gereken bir olumlu önyargıdan dolayı değil, ödevden dolayı ona boyun eğilmesini ister."¹⁶ Üçüncü olarak sıra, bunca vurgulanan ödevin tanımlanmasına gelmiştir: "ödev, yasaya saygıdan dolayı yapılan eylemin zorunluluğudur."¹⁷ Ahlak yasası kesin olarak buyuran bir buyruktur, çünkü yasa koşulsuzdur. İstemenin yasayla ilgisi, yükümlülük adı altında bağımlılıktır; bu da yalnızca akıl ve onun nesnel yasası tarafından da olsa, bir eyleme zorlanmayı belirtir. İşte yasaya göre olan bu eyleme ödev denir.¹⁸ Sonuç olarak, "ödevden dolayı olan bir eylem,

¹³ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 12-14, 25. Krş. Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. İonna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Fusun Akatlı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999, s. 89-90.

¹⁴ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 79-80.

¹⁵ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 15, 23.

¹⁶ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 170.

¹⁷ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 15.

¹⁸ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 37, 89.

eğilimin etkilemesini, onunla birlikte de istemenin her türlü nesnesini tamamen uzak tutmalı; böylece, nesnel olarak y a s a dan, öznel olarak da bu pratik yasaya s a f s a y g ı dan, yani bütün eğilimlerime zarar verse bile böyle bir yasaya uymak maksiminden” çıkmış olmalıdır.¹⁹ Anahtar kavramların başında gelen ödevi anladıktan sonra, şimdi de, çok sıkça kullanılan, maksim, yasa, ilke ve buyruk kavramlarının Kant terminolojisindeki anlamını açıklığa kavuşturmakta yarar vardır.

Maksim ve İlke: M a k s i m, istemenin öznel ilkesidir ya da öznenin kendisine göre eylemde bulunduğu ilkedir; yasa ise, her akıl sahibi varlık için geçerli olan ve ona göre eylemde bulunması gereken ilkedir, yani buyruktur.²⁰ Başka bir ifadeyle, "Pratik ilkeler, altına birçok kuralın girdiği genel bir isteme belirlemesini taşıyan önermelerdir. Taşındıkları koşul, özne tarafından yalnız kendi istemesi için geçerli görüldüğünde, öznelirdirler ya da maksimlerdir; bu koşul, nesnel, yani her akıl sahibi varlığın istemesi için geçerli olarak tanındığında ise, nesnelirdirler ya da pratik yasalardır."²¹ Kişi her zaman maksimine göre davranmalıdır. Zira, örneğin, maksime bağlılıktan dolayı sözünün eri olmak, korkulan sonuçlardan dolayı sözünün eri olmaktan çok farklı bir şeydir. Maksimim de, "a y n ı z a m a n d a g e n e l b i r y a s a o l m a s ı n ı i s t e y e b i l e c e ğ i m Ő e k i l d e" olmalıdır.²² Kendime her zaman adeta Şunu sormalıyım: "maksimim (benim ve başkaları için) genel bir yasa olacak olsa, memnun olur muydum?" Böyle bir soru karşısında çok geçmeden farkına varırım ki, belki bazı durumlarda yalan söylemeyi isteyebilirim, "ama yalan söyleme konusunda genel bir yasa hiç isteyemem."²³ Kant'a göre, "maksimlerin hangi biçiminin onları genel yasa olarak konmaya uygun kıldığını, hangisinin kılmadığını en sıradan anlama yetisi bile kendisine hiç öğretilmeden ayırt edebilir." Onun bu konudaki örneğine göre, diyelim ki, "servetimi her emin yola başvurarak artırmayı maksim edindim." Elimde de bir miktar emanet para var, sahibi ölmüş ve bu parayla ilgili hiçbir yazılı belge de

¹⁹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 16.

²⁰ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 16. 37-38.

²¹ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 21.

²² Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 17.

²³ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 18.

birakmamış. Bu paraya el koymak maksimime uygun bir durumdur. Ancak bu maksime göre hareket etmeden önce, bu maksimin genel bir yasa olarak da geçerli olup olmadığına bakmalıyım. "Bunun için maksimimi önümdeki duruma uygular ve onun, bir yasa biçimini alıp alamayacağını, dolayısıyla da maksimimle aynı zamanda şöyle bir yasayı: 'verildiğini hiç kimsenin kanıtlayamayacağı bir emaneti herkes yadsıyabilir' yasasını koyup koyamayacağımı sorarım. Sorar sormaz farkına varırım ki, böyle bir ilke bir yasa olarak kendi kendini yok ederdi, çünkü emanet bırakma diye bir şeyin ortadan kalkmasına neden olurdu."²⁴ Bunu anlayınca bu eylemin ödeve veya daha anlaşılır ifadeyle ahlaka uygun olmadığına karar verir ve ondan vazgeçerim. Böylece, ilkem bana ahlaken doğru olan ve olmayan davranışı göstermiş olur.

Pusulula olarak İlke: İşte ilkenin varlığı ve bilinmesinin önemi de kendisini burada göstermektedir. Kant'a göre, bir istemenin ve eylemin ahlaksal olarak iyi olması için ne yapmak gerektiğini merak eden bir kişinin çok keskin ve derinlere ulaşan bir bakışının olması gerekmez. Dünyanın gidişatı konusunda deneyimsiz ve olup bitenleri kavramaktan aciz sıradan bir insan bile kendi kendisine yukarıdaki soruyu sorarak, yani "kendi maksimimin genel bir yasa olmasını isteyebilir miyim?" sorusunu sorarak, ve bunu isteyemeyeceği yerde bu maksimi ve ona dayanan davranışı gerçekleştirilerek, bunu isteyebileceği yerde de pratik yasaya saf saygıdan kaynaklanan ödev bilincinden dolayı onu gerçekleştirilerek ahlaklı olmayı başarabilir. Kant, her zaman göz önünde bulundurulması ve yargılamalarda ölçüt olarak kullanılması gereken bu ilkeyi bir pusulaya benzetir. Sıradan insan aklının, "bu pusula elinde, karşılaştığı bütün durumlarda neyin iyi, neyin kötü, ödeve uygun ya da ödeve aykırı olduğunu nasıl ayırmasını bildiğini; dolayısıyla dürüst ve iyi, hatta bilge ve erdemli olmak için ne yapmak gerektiğini bilmek için hiçbir bilime ve felsefeye gereksinim olmadığını"²⁵ savunur.

İlkenin Önemi: İlkenin ahlaklılık açısından önemi çok büyüktür. Kant'a göre, "ahlaksal değer sözkonusu olduğunda, sorun olan, gördüğümüz eylemler

²⁴ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 31.

²⁵ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 19.

değil, eylemlerin görmediğimiz o iç ilkeleridir."²⁶ Erdem etiği gibi bazı ahlak geleneklerinde örnek kişilerin, onlardan oluşan cemaatin ve bu örnekleri modelleyerek oluşturulacak ahlaklılığın Kant açısından fazla bir güvenilirliği ve değeri yoktur. Ona göre, "ahlaklılığı örneklerle göstermeyi istemek, ahlaklılığa yapılabilecek en büyük kötülüktür. Çünkü bana sunulan her örnek, ilkin kendisi asıl örnek, yani model olmaya layık olup olmadığı konusunda, ahlaklılık ilkesine göre değerlendirilmelidir."²⁷ İlke bilinmediğinde, kimin ahlaken örnek alınmaya layık olup olmadığı da bilinemez. İlke bilinmediğinde, örnek alınan kişi, insan olması hasebiyle doğal olarak ahlaken hatalı bir davranış sergilediğinde, örnek alan kişinin onu örnek alınmayı hala sürdürmesi ve böylece hataya düşmesi mümkündür. Böyle durumlara düşmemek için ilkenin bilinmesi ve ilkeye uyulması riski fazla olmayan bir yoldur.

İlke ve Buyruk: Kant'ın tanımıyla, "İsteme için zorlayıcı olduğu ölçüde nesnel bir ilkenin tasarımına emir (akıl emri), bu emrin formülüne de b u y r u k denir."²⁸ Buyruklar nesnel olarak geçerlidirler ve öznel ilkeler olan maksimlerden büsbütün farklıdır.²⁹ Buyruklar, k o ş u l l u (hipotetik) buyruklar ve k e s i n (koşulsuz) buyruklar (kategorik imperativ) olarak ikiye ayrılır. Koşullu buyruklar, insanın ulaşmak istediği başka bir şeye araç olarak bir eylemin zorunluluğunu ortaya koyarlar. Kesin buyruk ise, bir eylemi kendisi için, başka herhangi bir amaçla ilgi kurmadan, zorunlu olarak sunan buyruktur.³⁰ Mesela mutluluk amacını geliştirmeye aracı olacak eylemlere yönelik buyruklar koşullu buyruklardır; eylem mutlak olarak değil, mutluluk amacının aracı olarak buyrulmuştur. Kesin buyruklar ise, eylemin içeriğiyle ya da ondan çıkacak sonuçla ilgili değil, onu ortaya çıkaran ilkeyle ve iyi niyetle ilgilidir. Kesin buyruklar, öğütlerden farklıdır ve zorunlu yasalar niteliğindedir.³¹

1. Kesin Buyruk: Kant'a göre kesin buyruk aslında bir tanedir ve o da şudur: "a n c a k , a y n ı z a m a n d a g e n e l b i r y a s a o l m a s ı n ı

²⁶ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 23.

²⁷ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 24.

²⁸ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 29.

²⁹ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 22.

³⁰ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 30-31. Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 22.

³¹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 33-36.

isteyebileceğin maksime göre eylemde bulun."³² Aynı yerde, "genel ödev buyruğu" da dediği bu buyruğu o şöyle de dile getirmektedir: "eyleminin maksimi sanki senin istemenle genel bir doğa yasası olacakmış gibi eylemde bulun." Bunun *Pratik Aklın Eleştirisi*'ndeki ifadesi de şudur: "Öyle eyle ki, senin istemenin maksimi, hep aynı zamanda genel bir yasanın ilkesi olarak da geçerli olabilsin."³³

Kant, bu ilkeyi kendimize karşı ve başkalarına karşı ahlaki ödevlerimizi yapmaya yönlendirmekte başarılı olduğunu göstermek amacıyla bazı örneklerle uygular. Örneğin, yaşadığı hayattan usanan biri, intihar etmenin kendine karşı ödevine ters düşüp düşmediğini sorar. Bu durumda düşünüp karar vermesi gereken şey, eylemlerinin maksiminin genel bir doğa yasası olup olamayacağıdır. Önce onu bu eyleme sevkedecek maksiminin ne olduğunu bulmalı, netleştirmelidir. Maksimi (muhtemelen) şuna benzer bir şeydir: "daha uzun sürdüğünde yaşam, hoş şeyler vaat etmekten çok felaketler getireceğe benziyorsa, ben sevgisinden dolayı onu kısaltmayı ilke ediniyorum." Bu maksimini tespit ettikten sonra düşünmesi gereken, ben sevgisinden çıkan bu maksimin veya öznel "ilkenin genel bir doğa yasası olup olamayacağı"na karar vermektir. Bu açıdan düşünüldüğünde ise görülür ki, "yaşamın kendisini yok etmenin yasa olduğu bir doğa, kendi kendisiyle çelişir ve doğa olarak varolamaz; dolayısıyla o maksimin genel bir doğa yasası olabilmesi olanaksızdır, sonuç olarak da en üstün ödev ilkesiyle tamamen çatışıyor."³⁴ Bu durumda, intiharı düşünen kişi, maksiminin genel bir yasa olamayacağını görür. Genel bir doğa yasası olamayacak maksimlere göre eylemde bulunmamaya da başlangıçta karar vermiş olduğundan, bununla çelişen, çatışan bir eylemde bulunmamak için, intihardan vazgeçer.

Başkalarına karşı ödevlerimizle ilgili bir örnek de şudur: Belli bir zaman sonra ödeyeceğine söz vermezse kendisine borç verilmeyeceğini bilen bir kişi, ödeyemeyeceğini bile bile böyle bir söz vermeli vermemeli diye düşünürken

³² Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 38.

³³ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 35.

³⁴ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 38-39.

şöyle bir yol izler. Önce eyleminin maksimini düşünür; bu, "paraya ihtiyacım olduğunu düşündüğüm zaman, borç alırım ve hiç ödeyemeyeceğimi bildiğim halde, onu ödeyeceğime söz veririm." Bundan sonra da kendisine şu soruyu sormalıdır: Benim bu maksimim genel bir yasa olabilir miydi, olsaydı nasıl olurdu? Bu soruya cevap olarak şunu görür: "bu maksim hiçbir zaman genel bir yasa olarak geçerli olamaz ve kendi kendisiyle uyuşmaz, kendiyle zorunlu olarak çelişir." Çünkü zor durumdaki herkes yalan yere söz verir ve bu genel bir yasa olursa, kimse kimsenin söz verdiğine inanmazdı. Bu noktaya kadar düşünen kişi, başlangıçta aklına gelen eylemin yanlışlığını anlar ve ondan vazgeçer.³⁵

Kant benzer şekilde, yeteneklerini geliştirmek ve çalışmak istemeyip ömrünü zevk-sefa ile geçirmek isteyen biri örneği ile 'kimseden bir şey istemem ama kimseye yardım da etmem' diye düşünen bir başka kişiyi de örnekler olarak verir. O, bu kişilerin, yukarıdaki kesin buyruğa uygun tarzda dünürlerse, maksimlerini genel bir yasa haline dönüştürmelerinin kendileriyle "çelişmeye düşme" olduğunu göreceklarını ve dolayısıyla bu tür yanlışları yapamayacaklarını savunur.³⁶

Öyle anlaşılıyor ki, bir eylemi yapıp yapmamakta tereddütte kaldığımızda, yukarıdaki ilkeyi veya kesin buyruğu kabul etmemiz ve sonra da buna göre üç adımlı bir düşünme süreciyle eylemin doğru olup olmadığına karar vermemiz gerekiyor:

1. Maksimini belirle,
2. Maksiminin, kendinle çelişkiye düşmeden, geliştirilip geliştirilemeyeceğini düşünüp karar ver,
3. Geliştirilebiliyorsa onu yap, geliştirilemiyorsa yapma.

İşte bu, yani, eylemimizin bir maksiminin genel bir yasa olmasını isteyebilmemiz hususu, ahlaksal yargılamamızın en genel veya en temel ilkesidir. Zira yukarıda alıntılanan cümlenin başında görüldüğü üzere, *Ahlak*

³⁵ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 39.

³⁶ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 40.

Metafiziğinin Temellendirilmesi adlı eserinde (en) "genel" dediği bu ilkeye Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi* adlı eserinde (en) "temel" der. Kant'ın, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı kitabının önsözünde, elinizdeki temellendirme, "ahlaklılığın en yüksek ilkesinin aranıp bulunmasından ve saptanmasından öte bir şey değildir" dediğini bu yazının başında belirtmiştik. İşte orada sözü edilip aranılan ilke, bu ilkedir; aranıp bulunmuş, yukarıdaki şekilde saptanmıştır. Yani hep akılda tutulup bir "pusula" gibi kullanılması gereken ilke budur. Bununla birlikte, Kant'ın bu genel veya temel formülden türettiği iki ilke daha vardır.

2. Kesin Buyruk: Kant'ın ikinci ilkesine göre, "insan ve genel olarak her akıl sahibi varlık, şu veya bu isteme için rastgele kullanılacak sırf bir araç olarak değil, kendisi amaç olarak vardır; ve gerek kendine gerekse başka akıl sahibi varlıklara yönelen bütün eylemlerinde hep aynı zamanda amaç olarak görülmelidir."³⁷ Bu ikinci ilkenin temeli, "akıl sahibi doğa, kendisi amaç olarak vardır" önermesi, bu ilkeye dayalı pratik buyruk şudur: "Her defasında insanlığa, kendik işinde olduğu kadar başka herkesin kişisinde de, sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun."³⁸

Kant, birinci ilkenin geçerliliğini yahut ahlaken işlerliğini göstermek için verdiği örnekleri bu ilkenin geçerliliğini göstermek için de kullanır. Örneğin, bu ilke dikkate alındığında, intihar etmenin ahlaken yanlış olduğunun, intiharı düşünen kişi tarafından görüleceği ve ilkeye bağlı kalındığında intihar edilemeyeceğini belirtir. Zira, ona göre, kendisini öldürmeyi düşünen kişi, her bir insanı ve bunlar arasında da kendisini bir amaç olarak görürse, ve bununla çelişecek yahut bağdaşmayacak bir eylemde bulunmayı da aklen ve ahlaken yanlış sayarsa, bu eylemin bu görüşüyle bağdaşıp bağdaşmayacağını kendisine sorabilir. Bu düşünme sonucunda görür ki, sıkıntılı bir durumdan kurtulmak için kendisini yok etmek, sıkıntısız bir durumu ömrü boyunca korumak için kendisini araç olarak kullandığı anlamına gelir. Oysa insanın amaç olduğu ve

³⁷ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 45.

³⁸ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 46.

bir araç olarak kullanılamayacağı benimsenmişti. Böyle düşünen kişi, sonuçta, kendi kendisini sakatlayacak veya öldürecek şekilde davranamayacağını anlar.³⁹

3. Kesin Buyruk: Kant'ın üçüncü ilkesi ise, her akıl sahibi varlığın istemesinin, genel yasa koyucu bir isteme olarak görülmesidir. Bu ilkeye göre, istemenin genel yasa koymasıyla bağdaşmayan bütün maksimler reddedilir. İsteme "kendisi yasayı koyan olarak" görülmeli; ya da her akıl sahibi varlığın istemesi "genel yasa koyucu isteme olarak" düşünülmelidir. Özlü bir biçimde belirtildiğinde bu ilke "her insanın istemesinin bütün maksimleriyle genel yasa koyucu olan bir isteme olması ilkesi"dir. Onun başka bir ifadesine göre de, "akıl sahibi varlık, kendini hep istemenin özgürlüğüyle olanaklı bir amaçlar krallığında -ister üye, ister baş olsun- yasa koyucu olarak görmelidir."⁴⁰ Bu ilkenin bir kesin buyruk olarak ifadesi de şu şekilde dile getirilir: "aynı zamanda yasa olarak genel olmasını isteyebileceğin maksime göre hep eylemde bulun", yahut benzer bir ifadeyle, "kendilerini aynı zamanda genel yasalar olarak nesne edinebilecek maksimlere göre eylemde bulun."⁴¹ Kant burada örnekler üzerinde tekrar durmayıp, daha önceki kesin buyruklarla ilgili örneklerin bu buyruk için de aynı şekilde kullanılabilirliğini söyler. Bu ilkede görülmesi gereken bir husus gözden kaçırılmamalıdır. Bir kişi kendi yasasını kendisi koyacaktır ama bu kendi kişisel çıkarlarına göre koyulan bir yasa olmayacaktır. Aksine, bireysel değil, genel bir yasa olabilme özelliği dikkate alınarak konulmuş bir yasa olacaktır. Bu buyruğun, birinci buyruğa oldukça yakın bir anlam taşıdığı söylenebilir de buradaki vurgunun, maksimin evrenselleştirilebilirliğinden ziyade, öznenin yasa koyuculuğu üzerinde olduğu görülür. İşte Kant'ın her insanın kolayca yararlanabileceğini savunduğu ana pusulası ve ondan çıkardığı diğer iki pusula bunlardır.

Bu noktada akla gelebilecek sorulardan biri, insanın bu ilkelere uymasını gerekli kılan motivasyonun ne olduğudur. Kant'ın kendisi de bunun farkındadır ve bunu açıkça ortaya koyar: "eylemin öznel ilkeleri, yani maksimler hep öyle alınmalı ki, nesnel olarak da, yani genel ilkeler olarak geçerli olabilsin,

³⁹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 46-47.

⁴⁰ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 49, 51.

⁴¹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 55.

dolayısıyla kendimize genel yasalar koymamıza yarayabilsin. Ama neden ben, hem de genel olarak akıl sahibi bir varlık olarak ben, dolayısıyla akılla donatılmış bütün varlıklar da ona bağlı olalım?"⁴² Onun bu soruyu sorarken ifadelerinde görülen netlik cevabında aynı oranda gözükmüyor. Bu sorunun en bilinen cevabı akıl sahibi varlığı salt ödev ve yasaya saygısından dolayı kendini ona bağlı kalmaya mecbur hissedeceğidir. Nitekim ona göre, "eyleme ahlaksal bir değer verebilen şey, ne korku, ne de eğilimdir; yalnızca yasaya saygı güdüsüdür."⁴³ Kant'ın bu rasyonel bağı, en azından teorik ve felsefi açıdan yeterli görmek istediği anlaşılıyor. Bununla birlikte o, çok açıkça olmasa da, Tanrı ve ölümsüzlük postulatlarına ve ölümsüzlükte karşılaşılması umulan bir mutluluk ödülünde dolayı olmasa da, mutluluğa layık olmaya çalışmanın doğal olarak getireceği mutluluk sonucunun ödev ve ilkelere bağlılıkta rolüne işaret etmektedir. Tanrı ve ölümsüzlük koyutları, teorik dogmalar deyilirse de, "pratik bakımdan zorunlu kabullerdir."⁴⁴ Yine de en yüksek iyinin gerçekleştirilmesi için çaba harcamakla Tanrı ve ölümsüzlük arasında Kant'ın kurmayı denediği bağ, çok net olmadığı çeşitli yorum ve eleştirilere de açık olmuştur. Bazıları Kant'ın tutumunun ahlakın otonomluğuna ters düştüğünü öne sürerken, bazıları da kurulan bu ilişkinin çok yetersiz olduğunu söylemişlerdir. Mehmet S. Aydın'ın Kant'ın bu konudaki görüşlerinden çıkardığı sonuca göre, "İnsan, Tanrının varlığına inanmadan da ahlaki ödevin ne olduğunu bilir. Fakat bu ödevi kararlılık içinde yerine getirebilmesi, ahlaki ümitsizliğe düşmemesi, her tür fedakarlığı ve tehlikeyi göze alarak ahlak yolunda yürüebilmesi için en yüksek iyinin gerçekleşebileceğine, bunun için de Tanrı'nın varlığına ve ruhun ölümsüzlüğüne inanması ahlaken gereklidir."⁴⁵ Bununla birlikte, Tanrı'nın varlığının, ahlak kanununun genel geçerliği için değil, en yüksek iyinin gerçekleşmesi için şart koşulduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla, Tanrı ve ölümsüzlük postulatlarının varlığına ve ilkelerin uygulanmasına sağladığı

⁴² Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 67.

⁴³ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 58.

⁴⁴ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 144.

⁴⁵ Mehmet S. Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 49.

desteğe rağmen, "Kant'ın ahlak felsefesinin merkezinde Tanrı değil, pratik aklın kumanda ettiği insan bulunmaktadır."⁴⁶

2. Kant İlkelerinin Modern İslam Ahlakına Yansımaları

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Kant sonrası İslam ahlakçılarının birçoğunda, yer yer onu eleştirmekle birlikte, Kant etkisi açıkça görülür. Bizi burada ilgilendiren bu eleştiriler ve etkilenmelerin tamamını irdelemek değildir. Biz son kısımda İslam ahlakının en genel ilkelerini belirlemeye çalışacağımız için, bu yönde bir çalışmayı daha önce yapmış olabilecek bazı Müslüman ahlakçıların ilkelerle ilgili görüşlerini tespit etmek amacıyla onlardan bazılarının bu bağlamdaki düşüncelerini bir araya getirmeye ve varsa ortak tespitlerini belirlemeye çalışacağız. Kant etkisini yansıtan modern İslam ahlakçılarından biri Ahmet Hamdi Akseki'dir.

Akseki: Akseki'nin kendi ifadeleriyle, "ahlaki meslekler içinde en mükemmel ve ulvi olan meslek, en salim ve isabetli ahlaki nazariye, esasını, 'Vazife'de, diğer bir deyimle; 'Vicdani Sorumluluk'da bulan ve vazife esasını yalnız akıl üzerine kuran akılcıların mesleğidir. Bunu en mükemmel tefsir eden kişi ve bu mesleğin en büyük temsilcisi Kant'tır."⁴⁷ Bu ve benzeri övgülere rağmen, Akseki, "bu mesleğin de noksan olduğunu görmemek mümkün değildir" der ve bunları maddeler halinde sıralar. Bu itirazlar özetle aşağıdaki gibidir:

1. Vazifenin kaynağı olarak aklı göstermek yeterli değildir. Kant, vazifenin gerçek kaynağını bulamamıştır.
2. Ahlakı yalnızca kanun kavramı üzerine kurmak doğru değildir. Sevgi, şefkat, merhamet gibi hiçbir his ve duyguya yer vermeyip, yalnızca kanuna, emre itaate dayalı bir ahlakta, bir lezzet de bir fazilet de yoktur. Kaldı ki, hisler ve temayüllerden bu kadar bağımsız bir eylem de aslında bulunamaz.

⁴⁶ Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 51.

⁴⁷ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı: Ahlak Dersleri*, Sadeleştiren: Ali Arslan Aydın, Ankara: Nur Yayınları, 1979, s. 55.

3. Kanuna itaatimiz, Kant'ın öngördüğü gibi isteksiz bir baş eğme değil, aksine sonuçta meydana gelecek kıymet ve kemalin de dikkate alındığı, akla uygun bir kabulleniş olmalıdır.
4. Kant'ın kesin emir dediği şey hakikatte şartlı bir emirdir. Çünkü herkes öyle davrandığında bu davranışın yanlışlığını görmemizi sağlayan şey, yalan söylemekten sosyal hayatın zarar görmesi örneğinde olduğu gibi, "belki içtimai menfaattir; hatta ferdi menfaattir."
5. Ödev ahlakı, fiillerimizi dikkate almakta, niyetlerimizi veya kalbimizdeki iyi yahut kötü fikirleri dikkate almamaktadır.
6. Vazifeyi vazife olduğu için yapmak ahlakın en yüksek mertebesidir; fakat bu mertebeyi çoğu insandan beklemek doğru değildir. İnsanları kanuna uymaya sevkedecek faktör, önce, yakın veya uzak menfaatleridir. Emre emir olduğu için uymak mertebesine ancak bu aşamadan sonra ulaşabilirler.⁴⁸

Bu eleştirilerle birlikte Akseki, Kant ahlakı ile İslam ahlakı arasında birçok açıdan karşılaştırmalar yapıyorsa ve kitabının tamamı Kant'çı bir dil ile İslam ahlakının sunumunu içeriyorsa da, biz bunlara daha fazla değinmeyip, sadece asıl aradığımız konu olan kategorik imperatif açısından meseleye yaklaşımını dikkate alacağız. Akseki bunu belirgin bir alt başlık altında ele alıyor: "Dini Nasslardan Çıkarılan Ahlak Kanunu ile Kant'ın Meşhur Kaidesi Arasında Bir Mukayese". Akseki'nin burada esas olarak Kant'ın birinci kategorik imperatifini ("Öyle hareket et ki, iradenin tabi olduğu fiiller (genel) kaaide, yani itaat ettiğin kanun, bir genel kanun prensibi suretinde olsun") dikkate aldığı ve İslam'da onun benzeri veya daha iyisinin olup olmadığını ve varsa bunun ne olduğunu araştırdığı anlaşılmaktadır. Akseki öncelikle bizim de bu yazıda aramayı sürdürdüğümüz hususu gerçekten gayet net bir biçimde ortaya koyar. Yani, "ahlaki vazifemizin tariflerine ve kısımlarına dair dinimizde mevcut emir ve yasakların cüz'iyatını bir tarafa bırakarak", ve "şer'i nasslardan"

⁴⁸ Akseki, *Ahlak İlmî ve İslam Ahlakı*, s 59-63. Kant'ın ahlak felsefesine yönelik başka eleştiriler için bkz. Alexis Bertrand, *Ahlak Felsefesi*, çev. Salih Zeki, Sad. Hayrani Altıntaş, Ankara: Akçağ Yayınları, 2001, s. 116-120. Alasdair MacIntyre, *Erdem Peşinde*, çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001, 390-95.

yola çıkarak ve onlar içinde kalarak, "asıl 'Küllü Kanunu' bulmak istersek görürüz ki" der ve devam eder. Cümlelerin devamına geçmeden bir kez daha vurgulamak gerekir ki, bizim arayışına devam etmek istediğimiz ve çok önemli bulduğumuz da tam budur: İslam ahlakının temelindeki asıl "Küllü Kanunu" yahut en külli kanun ya da kanunları bulmak. Bunu belirttikten sonra, Akseki'nin yukarıdaki ifadesine dönüp devam edersek, ona göre, bu "külli genel kanun"un ne olduğu daha açık ve anlaşılır bir şekilde Allah tarafından Peygamberimiz aracılığıyla insanlığa bildirilmiştir. Bu bağlamda, yani külli genel kanunun ifadesi olarak o, arka arkaya 3 hadis verir:

"Birr, yani hayır ve iyilik, kalbin mutmain olduğu şeydir. Kötülük de, nefsin tahrik edip azdıran şeydir. Buna aykırı fetva verseler de aldırma."

"İyilik ve hayır güzel ahlaktır; günah ise kalbinde yerleşip de, insanların bilmesini istemediğin, yani herkesten gizlediğin şeydir."

"Senden sadır olduğunu halkın görmesini istemediğin şeyi yalnız iken de, kendi başına iken de yapma"

Akseki'nin yorumuna göre, "biz Müslümanlar, bu hadis-i şeriflerden açık olarak anlarız ki; hırsızlık haramdır, hile haramdır, emanete hiyanet haramdır; adam öldürmek haramdır. Çünkü bunları işleyen insan, bu fiilini insanların öğrenmelerini arzu etmez." Ona göre bu hadisler topluca düşünüldüğünde şöyle bir külli ve genel kanun çıkmaktadır: "Halk tarafından sana yapılmasını istediğin şeyi sen de onlara yap, başkaları tarafından sana yapılmasını istemediğin şeyle halkı rahatsız etme."⁴⁹

Akseki başka bir ayet veya hadise değinme ihtiyacı duymaz. Örneğin, deyim yerindeyse "altın kural hadisi"ne ("Kendi nefsin için arzu ettiğin şeyi, başka insanlar için de arzu et; kendi nefsin için istemediğin şeyi başkaları için de isteme.") bile kitabının başka yerlerinde değinmekle birlikte (s. 288, 337, 350) burada, bu bağlamda değinmez. Oysa yukarıdaki üç hadis topluca düşünüldüğünde şöyle bir genel kanun çıkıyor dediği ilke daha ziyade bu hadisten çıkmakta, hatta onun çok benzer bir ifadesini oluşturmaktadır.

⁴⁹ Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s 59-63.

Yukarıda onun verdiği üç hadis topluca düşünüldüğünde de gerçekten külli bir kanun çıkardı ama bu onun verdiğiinden biraz farklı olurdu. Örneğin bu, iyilik ve kötülüğün herkesin kendi vicdanını ve toplumsal değerlerini dikkate alarak bilebileceği bir tanımı da içeren şöyle bir buyruk olurdu: Her zaman ve her yerde (ister toplum içinde ister yalnız iken) iyilik (kalbinin mutmain olduğu şeyi) yap, kötülük (nefsini azdıran ve insanların bilmesini istemediğin şeyi) yapma! Ama her nedense Akseki buna benzer bir formülleştirmeye gitmiyor. Ona göre, öyle anlaşılıyor ki, aranan "külli genel kanun" bulunmuştur; o da yukarıdaki hadislerden çıkardığını söylediği ilkedir.

Akseki'ye göre, bu hadislerdeki İslami kaideler ise Kant'ın yalnız akıldan çıkarmış olduğu ahlak kanununa tercih edilir. Çünkü Kant'ın ahlak kanunu "öyle bir şekilde hareket et ki" emriyle başlaması nedeniyle yalnız fillerimizle sınırlı olup, kalbimizdeki niyet ve maksatlarımızı ihmal etmektedir. Halbuki, İslam'a göre, insanın ahlaki değeri, görünen fiillerinden çok niyetleri ile ilgilidir. Ayrıca, Akseki'ye göre, Kant'ın meşhur kaidesi, hadislerden çıkan kanunun cüzünden ibarettir, yani onların ifade ettiği mana genelliğine yükselemez.⁵⁰ Akseki'nin bu son iki yorumunda ne kadar haklı olduğunun tartışmaya açık olduğunu söylemeden geçmek doğru olmayabilir. Zira, Kant'ın, kitabının başında da sonunda da iyi niyet yahut iyi istemeyi bir hayli vurguladığı görmezden gelinemeyecek bir gerçektir. Genellik-sınırlılık konusunda, hangisinin daha genel olduğu, aynı şekilde tartışmaya açık gözüküyor. Zira, Kant, tüm insanlığı içine alacak evrensellikten bahsediyor gibi gözükürken, hadisler halktan, kişinin çevresindeki insanlardan bahsetmekle daha toplumsal ölçekte bir genellik arz ediyor gibidir. Bu da bir kusur değil, belki daha gerçekçi bir tavidir. Ama bu çalışma sınırları içinde bu tartışmanın ayrıntılarına girmek bizi doğrudan ilgilendirmiyor.

Draz: Abdullah Draz da Akseki gibi bazı yönlerini eleştirmekle birlikte İslam ahlakını Kant'ı dikkate alarak ve büyük ölçüde Kant terminolojisiyle ele alan modern dönem ahlakçılarımızdandır. Bu durum, Akseki'de olduğu gibi, kitabının ilk kısımlarında kendince de ifade edilmektedir. Örneğin ona göre, "en basit anlatıma indirgenmiş, her çeşit formalist ve transandantalist incelikten

⁵⁰ Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s 122-24.

sıyrılmış ve aynı zamanda radikal bir pesimizm ve belli bir duygusal soğukluktan temizlenmiş bulunan Kant'ın doktrini, sadece tartışmasız değildir. Fakat sanıyoruz ki o, Kur'an'dan çıkan doktrinle de özdeşleşmektedir.⁵¹ Bir başka ifadesine göre, "gayet keskin bir zekanın nüfuzu sayesinde Kant, ahlaki kuralı öteki tüm pratik kaidelerden köklü bir şekilde ayıran büyük farkı iyice kavramıştır.... Biz sadece Kant ile birlikte, ödev düşüncesine her çeşit netice mülahazası yabancı olmak üzere, *bizatihi ahlaki kanunun*, emrini haklı çıkarabilmek için *itibari değere* hiçbir ihtiyacının bulunmadığını savunuyoruz."⁵² Kant'a olan bu yakınlığa rağmen, yine Akseki de olduğu gibi, Draz da Kant'ı eleştirmekten geri durmaz. Akseki'nin, Kant'ın sistemini en iyi ahlak sistemi saymakla birlikte bazı açılardan noksan bulması ve İslam ahlakını en mükemmel görmesine benzer şekilde, Draz da, Kant'ı en önemli ahlak filozofu saymakla birlikte, tek yönlü yahut kutupsal bir aşırılık içinde olmakla eleştirir ve Kur'an ahlakının daha bütünsel ve birleştirici olması gibi özellikleriyle Kant ahlakından çok daha üstün olduğunu savunur.

Draz'a göre, ahlaki düşüncenin bir takım antinomileri, çelişkileri, zıt yönlere kaymaya zorlayan güçlükleri vardır. Bunlardan en önemli iki tanesi, "birlik ve çeşitlilik" ile "yetki ve hürriyet" güçlükleridir. Bazı ahlak sistemleri bu kutuplardan birinci olanları, yani birlik ve yetkiyi, bazıları da ikincileri, yani çeşitlilik ve hürriyeti seçerler. Draz'a göre, biri evrensel ödevin uzlaşmaz otoritesini temsil eden, diğeri de mantıki olanın değişmezliğine karşı psikolojik alanın orjinalitesini savunan iki aşırı eğilimin tipik örneklerinden birisi Kant'tır.⁵³ Kant'ın ödev tanımı "*düsturu saçmalık olmaksızın evrenselleştirilebilen bir eylem*"dir. Buna dayalı temel kanun ve koşulsuz buyruk da şudur: "iradenin düsturu aynı zamanda evrensel bir yasamanın prensibi olarak kıymet taşıyacak şekilde hareket et." Draz'ın iddia ve eleştirilerine göre, son derece mücerret olan bu kuraldan hareketle Kant, sadece evrenselleştirilebilir olup olmamasına bakarak, her pratik kavramın ahlaki mi yoksa ahlak dışı mı olduğunu belirleyen somut bir ödevler bilimi ortaya

⁵¹ M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İstanbul: 2002, İz Yayıncılık, s. 35.

⁵² Draz, *Kur'an Ahlakı*, s. 57.

⁵³ Draz, *Kur'an Ahlakı*, s.79-81.

koyduğunu sanmıştır. Oysa bir kanun evrensel olduğu için ona ahlaki olarak hükümlenmez. Aksine önce o doğru olduğu için genelleştirilmek zorunda olunur. Evrensel ödev kabul edilse bile onu birçok derecelere ayırt etmek ve izafi görmek gerekir. Baba, ana, eş, evlat, başkan, yurttaş vb., bütün bunlara aynı kuralı meşru olarak atfetmek mümkün müdür? Mutlakten hareketle izafiye erişilebilir mi? "Ahlaki bir matematik ve hatta matematikten de fazla bir şey yapmak, ne büyük paradoks! Gerçekten de, bütün geometrik terimleri bir tek prensipten çıkarmak imkansızdır. Davranış biliminde, bu hususta nasıl daha iyi başarı gösterilebilir?"⁵⁴ Draz'ın bu son metaforik ifadesi -ki benzerini biraz ilerideki sayfalarda, tek bir ilaçla hekimlik yapmaya benzeterek de dile getirir ve karşı çıkar- onun ahlakta evrensel veya genel yahut temel ilke bulma çabasını ne ölçüde yanlış gördüğünü çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Draz'ın matematikle ilgili bu teşbihi, Kant ilkelilik lehine serdedilmiş benzer bir ifadeyi hatıra getirmektedir. Kant'a göre, "bir sorunu çözmek için neyin yapılacağını tam olarak belirleyecek ve yanılmaya meydan bırakmayacak bir formülün matematikçiye ne ifade ettiğini bilen kişi, ödev konusunda aynı işi görecektir bir formülü önemsiz, onsuz edilebilir bir şey saymayacaktır."⁵⁵ Biz bu konuda, ilke ve yararını vurgulamakta ve onu bir ölçüde mutlaklaştırmakta aşırılıkları varsa da, ilkenin durumu ile ilgili iki metafor arasında Kant'inkinin doğruya daha yakın olduğunu düşünüyoruz. Bütün geometri terimlerini, 'doğru iki nokta arasındaki en kısa çizgidir' benzeri bazı temel ilkelerle irtibatlandırmak hiç de yanlış olmasa gerekir. Benzer husus, doğa bilimlerinde ve hukuk gibi bazı sosyal bilimlerde de yok değildir. Örneğin, binlerce yasa, anayasaya dayanır; anayasanın onlarca veya yüzlerce maddesi de, onun değişmez ve değiştirilmesi teklif dahi edilemez olduğu öngörülen ilk birkaç maddesine dayanır. Dolayısıyla, benzer durumun ahlakta da olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Aksine, bunun belirlenmiş olması öteki alanlara ne yarar sağlıyorsa, ahlaka da öyle yarar sağlar.

Draz'a göre, yapılması gereken, tek taraflılık değil, evrensel ideal ile aktüel realitenin sentezidir. Nitekim Kur'an tam da böyle yapmakta, "zincirin iki

⁵⁴ Draz, *Kur'an Ahlakı*, s.82-90.

⁵⁵ Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 8.

ucu orada birleşmiş bulunmaktadır: İdeale doğru yükselme ve tabiatın korunması; *kanuna itaat* ve *ben'in hürriyeti*."⁵⁶ Onun bu bağlamda Kur'an'dan verdiği örnek de, "Gücünüz yettiği kadar Allah'a itaat edin" (Teğabün/64: 16) ayetidir. Bu ayetten çıkan, 'size o an ne iyi görünüyorsa onu yapın' formülü de değildir, katı ve değişmez ödev formülü de değildir. Allah, 'engel olmadıkça bunu yap', 'bir ihtiyaç sebebiyle zorlanmadıkça şunu yapma' diyor ve insanı yanılabilecek gizli amillere karşı da uyarıyor. Ayrıca şüpheli durumlarda da herkesin kendi vicdanına danışması hadislerde belirtiliyor. Draz'ın burada değindiği hadisler, bir kısmı Akseki'nin de değindiğini gördüğümüz hadislerdir: "Helal ve haram açıklanmıştır. Fakat onların arasında şüpheli durumlar vardır. Şüpheden kaçınan kimse imanını ve şerefini kurtarır." (Buhari, Kitabü'l-İman, Bab 39) "Seni şüpheye düşürecek şeyden sakın. Zihnini bulandırmayacak şeyi seç; doğruluk sükunettir, yalan şüpedir." (Buhari, Kitabü'l-Büyu, Bab 3). Kendisine iyi ve kötünün tarifi sorulduğunda Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Kalbine sor, vicdanına danış, insanlar o hususta sana ne derlerse desinler, sana neyi teklif ederlerse etsinler, iyi, ondan ruhun huzur duyduğu, kalbin onunla dinlendiği şeydir. Kötü, ruhu kaygılandıran ve kalbi titreten şeydir." (Kırş. Ahmed, Müsned; Müslim, Kitabü'l-Birr, Bab 5.)⁵⁷ Hadis kaynaklarını veren Draz, s. 100)

Draz, bu ayet ve hadisleri vermekle birlikte, Akseki'ye benzemeksizin, bizim de aradığımız tarza uygun düşecek şekilde, bunlardan Kant'ın evrenselleştirilebilirlik ilkesi veya birinci koşulsuz buyruğuna benzer bir İslami genel ilke veya külli ahlak kanunu çıkarma yoluna gitmez; öyle bir imada da bulunmaz. Bunların dışında, çok açıkça olmasa da bu anlamda kullanmış olduğu düşünülebilecek olan bir ayet ve bir hadisten daha bahsetmektedir; onları da görmekte yarar vardır. Draz'ın ifadesiyle, Kur'an-ı Kerim'de "Kendinizin gözlerinizi yummadıkça kabul edemeyeceğiniz adi şeyleri, başkasına vermeye kalkışmayın" (Bakara/2: 267) diye vurgulanmaktadır. İslam peygamberi de "Hiçbiriniz, kendisi için sevdiğini kardeşi için de sevmedikçe iman etmiş sayılmaz." (Buhari, Sahih, Kitabü'l-İman, Bab 6) diye buyurmaktadır.

⁵⁶ Draz, *Kur'an Ahlakii*, s.98-99.

⁵⁷ Draz, *Kur'an Ahlakii*, s.100. Parantez içinde belirtilen hadis kaynakları, Draz'ın verdiği kaynaklardır.

Dolayısıyla, "egoizmin bu genel tatbikinden, müşterek vicdan, daha önce ödevin karşılıklı olma ve evrenselliği prensibini çıkarmıştır."⁵⁸

Draz, Kant'ın formülünün, İncil'de de benzeri bulunan yukarıdaki son hadis ve benzerlerinden mühlhem sayılabileceğini ima etmektedir. Yukarıdaki ayetin sadece bir şey verip vermeme değil belki biraz daha geniş çerçevede düşünülen anlamı, Batı literatüründe Altın Kural da denilen ifadenin negatif (yapma) tarafını, zikredilen bu hadis de pozitif (yap) tarafını dile getirmektedir. Bunlar birlikte düşünüldüğünde şöyle bir ilke ortaya çıkardı: "Kendine yapılmasını istemediğini sen de başkasına yapma; kendine yapılmasını istediğini, sen de başkasına yap!" Bu formül, hakikaten Kant'ın formülünün kendisine bir hayli benzediği bir formüldür. Kant'ın yaptığı bunu dini bağlarından koparıp sekülerleştirmek, biraz daha teknik ve soyut terimlerle ifade etmek ve "kendi" veya kişi yahut ben merkezli referans çerçevesini olabildiğince genişletip, tüm insanları kapsayacak şekilde genişletmeye çalışmasıdır.

Bütün bunlara rağmen tekrar belirtelim ki, Draz bunlardan hareketle evrensel veya genel bir İslami ahlak ilkesi yahut kesin buyruğu olduğu iddiasına gitmemektedir. Zaten onun bu türden genel ilke belirlenimlerini pek mümkün de görmediği anlaşılmaktadır. Zira ona göre, "yalnızca bir tek ödev yoktur. Hayat şartlarının karmaşıklığı ve sürekli değişiminin ötesinde, ahlaki emirlerin çokluğu ve birbiri içine geçmişliği vardır."⁵⁹ Dolayısıyla, bu gibi nedenlerden dolayı, tek bir veya birkaç genel ilkedен bahsedilemez. Bizim bu konuda ona da kısmen hak vermekle birlikte tam katılmadığımız ve temel ilke veya birkaç ilkenin bilinmesinin yararına inandığımızı kısa gerekçelerle birlikte daha önce söylemiştik; yine de, Draz'ın konu ile ilgili gördüğü ayet ve hadisleri bir araya getirip zikretmesi, bu tür arayışlar için önemli bir birikim kaynağı ve destektir.

Çağrıcı: Kant etiğine önem veren ve "İslam ahlakının bir fayda ve saadet ahlaki değil, vazife ahlaki olduğunu açıkça" öne süren⁶⁰ Mustafa Çağrıcı, "İslam'da vazifenin kaynağı"ndan ve vicdani sorumluluktan bahsederken,

⁵⁸ Draz, *Kur'an Ahlakı*, s. 83.

⁵⁹ Draz, *Kur'an Ahlakı*, s. 102.

⁶⁰ Mustafa Çağrıcı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, 119.

Akseki ve Draz'da da gördüğümüz hadislere yer verir: "Üstün iyilik (birr), ahlak güzelliğidir; kötülük (ism) ise, nefsinde (vicdanında) sıkıntı doğuran ve insanların haberdar olmasından endişe ettiği şeydir." (Müslim, Birr, 14) "Müftüler sana fetva verseler de, sen yine kalbine (vicdanına) danış" (Darimi, Buyu, 2).⁶¹ Bununla birlikte o, çok daha açık bir şekilde, diğer ikisinin de değinmediği başka bir ayeti, İslam ahlakının Kant'inkine benzer temel kanunu olduğunu söyler. "Kur'an-ı Kerim'in iki suresinde geçen 'Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!' anlamındaki ayet kategorik (şartsız) ahlakın temel kanunudur."⁶²

Vazifenin herhangi bir karşılık beklemezsizin salt Allah'ın emri olduğu için yapılması da İslam ahlakının vurguladığı benzer bir husustur. Bu husus da şu ayette görülür: "Onlar, Allah sevgisinden dolayı yoksulu, yetimi ve esiri doyururlar. (Ve derler ki:) Biz sizi Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekleriz." (İnsan/76: 8-9) Vazifenin mecburiliği başlığı altında Çağrıcı, İslam inancına göre her ahlaki vazifenin aynı zamanda bir Allah emri, bir kulluk gereği olduğunu belirtir. Ona göre, "Sana ölüm gelip çatıncaya kadar Rabbine kulluk et!" (Hicr/15: 99) anlamındaki ayet, vazifenin mecburiliğini ve sürekliliğini gösterir.⁶³ Çağrıcı'nın zikrettiği bu ayet, Draz'ın yukarıda öne çıkardığı "Gücünüz yettiği kadar Allah'a itaat edin" (Teğabün 64: 16) ayeti ile birlikte düşünülebilir; ve burada, Draz'ın vazifenin mecburiliğini biraz daha yumuşatmak ve esnetmek yönünde bu ayeti öne çıkarmasına karşın, Çağrıcı'nın mecburilik ve sürekliliği vurguladığı dikkat çekmektedir. Bu ve benzeri ayrıntılara rağmen, bizim bu yazıdaki arayışımız açısından en önemli olan, Çağrıcı'nın açık bir ifadeyle 'Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!' ayetini İslam'da kategorik ahlakın temel kanunu saymasıdır.

3. İslam Ahlakının En Genel İlkeleri ile İlgili Kendi Önerilerimiz

Bize öyle geliyor ki, ahlakta ilkeleri, hepsi de evrensel yahut genel geçerlik iddia etmekle ve her zaman ve mekandan her insana hitap etmekle birlikte soyuttan somuta yahut içeriksizlikten içerikliliğe doğru ikiye veya üçe ayırmak mümkün ve yararlıdır. Kant'ın ilkeleri, özellikle de birinci ilkesi (ve ona çok benzeyen üçüncü ilkesi) tamamen soyuttur, ve herhangi bir içerikten,

⁶¹ Çağrıcı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 104, 134.

⁶² Çağrıcı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 129.

⁶³ Çağrıcı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 126, 128.

yani genellikle kabul edilen bir ahlaki nitelikten bağımsız olarak dile getirilir. Zaten Bedia Akarsu'nun belirttiği gibi, "Kant'a göre istenci belirleyen, yasanın salt formu olmalı ve bu form her türlü içerikten sıyrılmış olmalıdır."⁶⁴ Eğer içerik sağlayıcı nitelik sayılacaklarsa, bunun içindeki en temel birinci ve ikinci nitelik, evrenselleştirilebilirlik ve çelişmezliktir. Yani maksiminiz evrenselleştirilebilir olacak ve kendi içinde çelişki taşımayacak. Bunlar ise bilinen ahlaki içerik yahut niteliklerin dışında soyut belirlenimlerdir. İşte bu anlamda soyut, içeriksiz, biçimsel ilkenin İslam'daki örneği, Akseki'nin ayet ve hadis vermeden ilke olarak verdiği, Draz'ın da ayet ve hadis vermekle birlikte ilke veya kategorik buyruk olarak dile getirmediği, dini ahlak literatüründe "altın kural" denilen ilkenin bizdeki şeklidir. Hem negatif hem de pozitif yönünü bir araya getirdiğimizde bu ilke şudur: "*Kendine yapılmasını istemediğini, sen de başkasına yapma; kendine yapılmasını istediğini, sen de başkasına yap!*"

Görüldüğü gibi bu da oldukça soyut ve biçimseldir; yapılması istenen veya istenmeyen şeyle ilgili en küçük bir ahlaki içerik, nitelik, erdem adı zikredilmemektedir. Burada ölçü tamamen kişinin kendisidir. Kant'ın, basitçe söylendiğinde 'kendini genel yasa koyucu gibi görerek eylemde bulun' şeklindeki üçüncü ilkesi de bu türden bir ilkedir. Bunun İslam'daki benzerinin temeli, müftüler ne fetva verirlerse versinler, kişinin en sonunda yine bir de kendi kalbine, kendi vicdanına danışması ve ona uymasını tavsiye eden hadistir. Burada da yine hiçbir ahlaki içerik yahut nitelikten söz edilmemekte, oldukça genel bir tavsiyede bulunmaktadır. Bununla birlikte, elbette bu, konunun uzmanlarının görüşlerini dikkate alma, kendi vicdanına nasıl görünüyorsa öyle davran anlamına gelmemektedir. Belki aksine, önce uzmanlara danış ama kendi akıl sahipliğini, özgürlük ve sorumluluklarını hatırlayarak son kararı kendi vicdanına göre ver demektir. Bunu evrensel bir ilke veya kategorik buyruk olarak ifade etmek istersek, herhalde şöyle bir ilke çıkar: "*Her zaman, önce uzmanlarından bilgi al; ama son kararı kendi vicdanına göre ver!*"

Bu tür içeriksiz ilkelerin yanında bir de yarı-içerikli diyebileceğimiz ilkeler vardır. Bunlar yukarıda gördüğümüz gibi tam içeriksizlikle biraz sonra

⁶⁴ Bedia Akarsu, *Immanuel Kant'ın Ahlak Felsefesi*, İstanbul: İnkılap, 1999, s. 122.

göreceğimiz tam içeriklilik arasında ilkelerdir. Bize göre Kant'ın ikinci ilkesi bu kategoriye giren bir örnektir. Nitekim o, basitleştirerek söylendiğinde, 'hiçbir insanı araç olarak görme, her insanı başlıbaşına amaç sayarak eylemde bulun' diyordu. Görüldüğü gibi, bir hayli soyutluk sürmekle birlikte burada "insan" ve hatta ifadenin aslında "insanlık" tabiri geçmekte, böylece ilkeye bir nebze içerik yahut başka bir deyişle daha somut bir ahlaki nitelik kazandırılmaktadır. Yukarıdaki İslam ahlakçılarının değindikleri, iyilik ve kötülüğün kişinin kendi içinde bulabileceği tanımıyla ilgili hadislerden de bu tür yarı-içerikli denebilecek bir ilke çıkmaktadır. Nitekim bu hadislerde iyilik, kalbin mutmain olduğu şey ve güzel ahlaklılık, kötülükse, vicdanı rahatsız eden ve insanların bilmesi istenmeyen şey olarak tanımlanıyor ve bunlardan iyiliğin yapılması, kötülüğün de gerek açıktan gerek gizlice yapılmaması tavsiye olunuyordu. Görüldüğü gibi bu hadisler artık daha somut ve iyilik-kötülük gibi genel nitelikler, yarı-içerikli denebilecek tavsif ve tavsiyeler içermektedir. Bunlardan da şöyle bir ilke çıkmaktadır: *"İster toplum içinde ister yalnız iken, kalbinin mutmain olduğu ve güzel ahlaklılığa uygun düşen şeyi (iyiliği) yap, vicdanını rahatsız eden ve insanların bilmesini istemeyeceğin şeyi (kötülüğü) yapma!"*

Bu ilke, birinci (ve ikinci) ilkeyi biraz daha açmakta, anlaşılır kılmakta ve doğru bir karara varmayı kolaylaştırmaktadır; zira eğer kişiye, birinci ilkenin belirttiği üzere, kendisi için istediği ve istemediği hususlar yeterince açık veya güvenilir gelmiyorsa -zira kişi kendisini ahlaki konularda çok yetkin bulmayabilir-, ya da ikinci ilkede belirtildiği üzere vicdanının sesine kulak veriyor ama bu ses yeterince güçlü ve yol gösterici gelemiyorsa, bu durumda bu son ilke verdiği daha belirgin tanımlarla veya ipuçlarıyla, daha doğru bir kararın verilmesini sağlayacaktır.

Bütün bu güzelliklerine, evrenselliklerine ve gerçekten kolayca kullanılacak bir "pusula" gibi olmalarına rağmen, ister Kant'çı olanlar isterse de İslam temelli olanlar, sadece soyut ve içeriksiz yahut yarı-içerikli ilkeler olarak doğru ahlaki kararlar verilmesini garanti edecek durumda gözükmemektedirler. Başka bir deyişle, bu tür ilkeler, ya zaten erdemlilik özelliklerine büyük ölçüde sahip insanlarca kullanılmalı ya da daha somut içerikli ilkelerle tamamlanmalıdır. Yoksa bunların tek başına, her insan için

kullanılabilecek ve her insanı doğru karara götürecek ilkeler olduklarını düşünmek pek mümkün gözükmemektedir. Özellikle Kant'ınkiler, salt akla dayanmaları hasebiyle, hiç de fazla bir güvence sağlayabilecekmiş gibi görünmüyorlar. İslami olanlar, salt akıl, vicdan ve toplum değil, bunların hepsini ve bunların da üstünde dini inanç, amel, cemaat ve uhrevi yaptırımlarla desteklenmiş kişiyi varsaymaları ölçüsünde, daha doğru sonuçlar verecek pusulalar olabilirler. Ama bu desteklerden yoksun bir kişinin, salt kendini ve çelişkiye düşmeden evrenselleştirilebilirlik ilkesini dikkate alması, ahlaklılığın teminatı açısından yeterince güçlü bir yol ve sağlam bir güvence gibi gözüküyor. Anlatmakta zorlandığımız düşünceyi metaforik bir ifadeyle kolaylaştırmayı denersek, demek istediğimiz, gerek felsefi gerek dini versiyonları olsun, Altın Kural denilen ilke, tek başına ele alındığın 24 ayar bir altın değildir. Olsa olsa 18 ayar olur veya daha doğrusu onu kullanan kişinin -deyim yerindeyse- ayarına göre, onun ayarı da artar veya eksilir. Çünkü herkes esasta kendini ölçü alacaktır; ama herkesin aynı ölçüde ahlaklı olmadığı bir gerçektir. Bu durumda, gerçek çok ahlaklı bir kişi bu kuralı uyguladığında, yani kendi için istediği veya istemediği şeyi dikkate alarak karar verdiğinde, sonuç ahlaken doğru çıkacaktır. Fakat kişi ahlaken düşük karakterli, ahlaki yaşamı zayıf, ahlaki dünya görüşü bozuk, vb. biri ise, bu soyut ve içeriksiz kuralı kendine uyguladığında, çok da ahlaken uygun bir sonuca varılmayacaktır. Çünkü yozlaşmış bir ahlak anlayışına ve hatta ahlak karşıtlığına sahip bir kişi, -belki bazı uç örnekler bir yana- pekala başkasının ve hatta tüm insanların kendisi gibi ahlaksızlıkları normal görmesini isteyebilecektir. Örneğin hayvanlara eziyet etmekte mahzur görmeyen ve hatta hoşlanan biri, başkalarının da böyle yapmasında ve bunun evrenselleştirilebilir bir kanun olmasında hiç mahzur görmeyebileceği gibi kendisi için istediği bu hakkı herkes için de isteyebilir. Dolayısıyla, her insanın kendi kararlarının veya evrenselleştirilebilirlik yargılarını tek başına bir ölçüymüş gibi sunulması yeterli gözükmemektedir. İslam dini bu tavsiyeleri yaparken, insanları zaten büyük ölçüde ahlaki erdemleri kazanmış mü'minler olarak varsaydığı için yapmaktadır. Müslümanlar söz konusu olmadığında da bu ilkeler işler; ama o zamanda da kişilerin, temel bir erdemlilik düzeyinin olması varsayılr. Aksi takdirde insanlara, daha somut, daha içerikli, ahlaken yapılması ve yapılmaması gereken evrensel değerlerin

daha açık ve netçe belirtildiği ve buyurulduğu yahut tavsiye edildiği ilkelerin var olması, bunların bilinip belleneceği ve eylemlere kolayca ve rahatlıkla rehberlik edecek derecede bilince yerleştirilmesi gerekir. Bize göre, ahlaki açıdan daha güvenilir olan bu yoldur. Bu yol, en azından, içeriksiz ve yarı-içerikli ilkeleri tamamlayıcı olarak görülmeli ve içerikli ilkeler ayrıdan tespit edilmelidir. Bizim tespitini daha önemli gördüğümüz ve çalışmamızın daha özgün yönünü oluşturduğunu düşündüğümüz de bu 'içerikli ilkeler', evrensel ama somut ahlaki değerleri kendi ifadesi içinde taşıyan ilkelere aittir.

Bu ilkeleri tespit etmek amacıyla önce, Kur'an ve hadislerdeki genel ilke ve emirleri tespit etmeye çalıştık, daha sonra da bunları grup başlıkları altında toplamaya gayret ettik. Bunlar önce 7 grup oldular. Daha sonra bunları daha sade ve kolay hatırlanır olması ümidiyle dörde indiriminin mümkün ve daha uygun olduğunu düşündük. Bu dört ilkenin kendi aralarında sıralanışında da öncelik sırası olmasını dikkate almaya çalıştık. Öncelikli olan her zaman daha önemli olan demek değildir. Aksine öncelikli olan daha alt düzeyde ve daha geniş bir basamağı teşkil edendir, ondan sonra sıra ile belki nispeten daha daralan ama daha yüksekte olan basamaklara doğru çıkar. Bu dört ilkenin ilk üç tanesi böyle bir hiyerarşik yapı oluşturmaktadır; dördüncüsü yüksekliğinden dolayı değil diğer üçünü de ilgilendirdiğinden ve onlara istisna teskil ettiğinden dolayı en sonda gelmektedir.

1. Hak İlkesi: En başta bulunması gereken ve en öncelikli olan içerikli ilke, hak ve haksızlık kavramlarını merkeze alan ve bundan dolayı kısaca "hak ilkesi" diye anılabilecek olan ilkedir. Ahlaken en öncelikli değer, varlıkların haklarıdır. Varlıklara haklarını vermek ve onlara haksızlık etmemek ahlaklılığın birinci koşulu, eşiği veya birinci basamağı, olmazsa olmazdır. Burada varlıklar denmesinin sebebi, insan hakları başta olmak üzere, hayvanlar, bitkiler, doğal dünya gibi tüm fiziksel varlıkları ve inananlar için tüm metafiziksel varlıkları topluca ifade edebilmektir. Zira, Kant'ın ikinci ilkesinde yaptığı gibi sadece insana vurgu yapmak pek de uygun bir ahlaki tavır gibi gözükmemektedir. Sadece insanların değil, her varlığın kendi yapısı ve amacına göre hakkı vardır ve bunların hepsine riayet edilmeli, hiçbirine zerre kadar haksızlık edilmediği gibi, tüm hakları her zaman kendilerine verilmelidir. Hak, adalet erdeminin

gereğidir; hak ilkesine riayet etmek de, adalet erdeminin gereğini yerine getirmektir.

Bu ilkelerin her birinin negatif (yapma) ve pozitif (yap) yönü vardır. Bunların biri diğerinden önce konulabilir ve çok büyük bir fark etmez. Ama öncelik ve önemin birbirinden farklı olabildiği görüşünü dikkate alarak, öncelikli olanın negatif yön, yapılmaması gerekenler; önemli olanınsa pozitif yön yani yapılması gerekenler olduğunu söylemek mümkündür. Zihnimizde bunu bilmekle birlikte, insan doğasına olumlu gözle bakmak ve onda asıl olanın olumlu yön olduğunu vurgulamak için önce pozitif buyruk veya tavsiyeyi, onun ardından negatifini ifade etmek daha uygun gözükmektedir. Her varlığa ya da her hak sahibine hakkını vermekle ilgili pek çok ayet ve hadis varsa da bunlardan birkaçı şunlardır: "Yakınına, düşküne, yolcuya hakkını ver..." (İsra 17/26) "Allah şüphesiz adaleti, iyilik yapmayı... emreder." (Nahl/16: 90) "Kendiniz, ana babanız ve yakınlarınız aleyhine de olsa, Allah için şahit olarak adaleti gözetin..." (Nisa 4/135) "Üzerinde Rabbinin hakkı var, aile ve çocuklarının hakkı var. Binaenaleyh her hak sahibine hakkını ver." (Buhari, savm 51, Akseki 155den) Bu ilkenin negatif kısmı ile ilgili birkaç örnek ayet de şunlardır: "... Rabbin kimseye haksızlık etmez." (Kehf 18/49) "Allah şüphesiz zerre kadar haksızlık yapmaz,..." (Nisa 4/40) "... Böylece haksızlık etmemiş ve haksızlığa uğramamış olursunuz." (Bakara 2/279) İşte bunlar ve benzeri pek çok ayet ve hadisten, altına pek çok alt ilkenin ya da kuralın eklenebileceği temel bir ilke çıkar: "*Her Hak Sahibine Hakkını verin, Hiç Kimseye Haksızlık Etmeyin!*"

2. İyilik İlkesi: Eğer İslam ahlakının ya da ondan kaynaklanmış evrensel bir ahlakın en öncelikli ilkesi hak ilkesi ise, en önemli ilkesi de, kısaca belirtilme istendiğinde "iyilik ilkesi" denebilecek ilkedir. Haklar önceliklidir ama ahlak bakımından çok üst bir basamağı teşkil etmezler. Zira haklar o kadar temeldir ki, ahlaka gelinceye kadar onunla hukuk bile ilgilenmektedir. Bir hakkı vermediğinizde veya haksızlık yaptığınızda, ahlak sizi ayıplar ve kınarken, hukuk da sizi suçlamakta ve gerekirse cezalandırmaktadır. Dolayısıyla birinci ilkeyi oluşturan basamak, ahlakın hukukla eşit olduğu bir düzeydir. Gerçek ahlak ve ahlaklılık ise hukuk düzeyinin üstünde bir tutum, davranış ve eylem düzeyini gerektirir. İnsanlara haklarını vermek hukuken de ahlaken de

zorunludur; ama bunu yaptığınızda, hukukun sizinle ilişkisi biter; sizden daha fazlasını istemez. Ahlak ise bu noktada kalmaz; hukukun bıraktığı yerden devam etmeyi sürdürür; hatta onun asıl işlevi aslında buradan sonra başlar. Çünkü haksızlık yapmamak her insan için normal ve doğal bir haldir, bir üstünlük ve övgü hali değil. Oysa ahlak, sadece zorunlu ödevlerini yapan değil, üstün değerleri olan, kamil olan, mükemmel ve yetkin olan insanlar oluşturmayı hedef edinir. Bu yüzden ahlakın asıl kendine özgü konusu, haklardan ziyade, iyilikler ve kötülüklerdir. Ahlak dilinin merkezi kavram ikilisi de, hak ve haksızlık olmadığı gibi, ödevde uygun olan ve olmayan, haz ve acı, yahut fayda ve zarar gibi çeşitli ahlak kuramlarınca öne sürülen kavram ikilileri değil, doğrudan doğruya iyilik ve kötülük kavramlarıdır. İyilik, vermen gereken bir hak veya yerine getirmen gereken bir ödev olmadığı halde, kendinden fedakarlıkta bulunarak, fazladan ve karşılık beklemeden başkalarının lehine yaptığın takdire şayan davranışlardır. Ahlakın insanda asıl geliştirmek ve sürekli kılmak istediği özellik budur. Bunun olabilmesi için elbette bunun zıddı olan kötülüğün yerilmesi ve ortadan kaldırılmaya çalışılması da ahlakın bu asıl basamağının negatif boyutunu oluşturmaktadır. İnsanda nasıl sağlık asıl, hastalık arızı ise, iyilik ve kötülük açısından bakıldığında da benzer şekilde, iyilik asıl kötülük arızidir. Bu durumda, arızı olan kötülüklerle mücadele etmek, asıl olan iyiliği korumak ve geliştirmek ahlakın asıl gayesi, ahlaklılığın da en önemli, en asli ilkesidir. Her zaman, her koşulda, herkese, elden geldiğince iyilik yapmak bu ilkenin pozitif yönünü; hiçbir zaman, hiç kimseye, (mecbur kalmadıkça) hiçbir koşulda, zerre kadar da olsa kötülük yapmamak da negatif yönünü oluşturmaktadır. Bu ilkenin her iki yönü ile ilgili pekçok ayet ve hadis arasından birkaç tane örnek vermek gerekirse şunlar zikredilebilir: "Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür." (Zilzal 99/7-8) "Sizden, iyiye çağırın, doğruluğu emreden ve fenalıktan meneden bir cemaat olsun." (Al-i İmran 3/104) "... iyilikte ve fenalıktan sakınmakta yardımlaşın, günah işlemek ve aşırı gitmekte yardımlaşmayın.... " (Maide 5/2) "...Hayırlı işlerde birbirinizle yarışın." /Bakara 2/148) "O, yaptığı iyiliği birinden karşılık görmek için değil, ancak yüce Rabbinin hoşnutluğunu gözeterek yapmıştır. Elbette kendisi de hoşnut olacaktır." (Leyl 92/19-21) "Bir iyiliğe on katından yediyüz katına kadar sevap vardır. Kötülüğe ise kendi misli

kadar günah vardır, ancak Allah dilerse bundan da vazgeçer (bağışlar)." (Sahih-i Buhari Muhtasarı, s. 84) Bunlar ve benzeri pekçok ayet ve hadisten altına pek çok alt ilke veya kuralların girebileceği şöyle bir ilke çıkarmak mümkündür: "(Her zaman, zerre kadar da olsa) iyilik yapın, (hiçbir zaman, zerre kadar da olsa) kötülük yapmayın!"

3. Sevgi İlkesi: Ana ilkelerin üçüncü basamağı ve düzeyini ise "sevgi ilkesi" diye adlandırılabilir ilke teşkil eder. En öncelikli ilke olan hak ilkesinin üstünde en önemli ilke denilebilecek olan iyilik ilkesi olduğu gibi, onun da üstünde en yüksek ve en yüce ilke diyebileceğimiz sevgi ilkesi vardır. Hak ve ödevin üstünde, özgecilik ve fedakarlıklardan oluşan iyilik yapma düzeyi olduğu gibi, belki zoraki ve gönülsüzce iyilik yapma düzeyinin üstünde de, severek iyilik yapma ve iyilik yaptığın varlıkları sevme düzeyi vardır. Sevme düzeyi başlangıçta oluşursa daha alt düzeyler de kendiliğinden veya kolayca oluşacaktır. Sevme başlangıçta oluşmamışsa, kademe kademe insanların sevgi düzeyine çıkarılması, yüksek ahlakın gayelerindedir. Herkesin bu düzeye çıkması beklenmese de, arzu edilen en yüksek düzeyin burası olduğu ve buranın ideal hedef zirvesini oluşturduğu bir gerçektir. İnsanları kendisiyle de, çevresi ile de barışık ve mutlu hale getiren sevgidir. Kendini ve öteki yaratılmışları sevmek, Rabbini sevebilmenin de en doğal yoludur. Ahlaklılığın merkezi ilkesi, ne birincisi ne de bu üçüncüsü değil, bu ikisinin ortasında olan iyilik ilkesidir; ama sevgiden yoksun bir iyilik ilkesi de, tadı ve tuzu dışında her şeyi olan bir yemek gibi olacaktır - malzeme itibarıyla çok az şeyi, öz ve nitelik itibarıyla ise çok fazla şeyi eksik olan bir yemek. Dolayısıyla, sevgi ilkesi, iyilik ilkesini taçlandıran ve kusursuzlaştıran bir yetkinlik ilkesidir. Ahlaken, birinci ilke zorunluluk, ikinci ilke yeterlilik ilkesi iken, üçüncü ilke de yetkinlik ilkesidir. Bu ilkenin pozitif kısmı olan birbirini sevmenin ve negatif kısmı olan bozgunculuk yapmamanın kendisinden çıkarıldığı birçok ayet ve hadis vardır; ve bunlardan birkaçı şunlardır: "Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine hicret edip gelenleri severler; onlara verilenler karşısında içlerinde bir çekememezlik hissetmezler; kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerinden önde tutarlar. Nefsinin tamahkarlığından korunabilmiş kimseler, işte onlar saadete erenlerdir." (Haşr 59/9) "İşte siz, onlar sizi sevmezken onları seven ve kitapların bütününe

inanan kimselersiniz...."(Al-i İmran 3/119) "Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, birbirlerinin dostlarıdır. Onlar; iyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar, ..." (Tevbe, 71) "Hiçbiriniz kendisi için sevdiğini (istediğini) (Müslüman) kardeşi için de sevmedikçe iman etmiş olmaz." Sahih-i Buhari Muhtasarı, s. 74, Krş. Sahih-i Müslim Muhtasarı, s. 80)) "Düzeltilmişken, yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. ..." Araf 7/56) "... Allah bozgunculuğu sevmez." (Bakara 2/205) Bunlar ve benzeri pek çok ayet ve hadisten de şu ilke ortaya çıkmaktadır: "*Birbirinizi sevin, bozgunculuk etmeyin!*"

4. Ölçülülük İlkesi: İçerikli İslami ilkelerin hiyerarşik basamakları aslında sevgi ilkesi ile tamamlanmıştır; ilahi, sevgi, rıza ve hoşnutlukla zirvelenen sevgi ilkesinin daha üstünü yoktur. O zaman dördüncü bir ilke nedir ve niçin vardı? Dördüncü ilke, üstünlük düzeyini de sıra düzeyini de göstermeyen, diğer ilkenin uygulanışı da dahil bütün ahlaki tutum, davranış, karar ve eylemlerde ölçülü olup, aşırı gitmemeyi, ilk üç ilke gibi asıl itibarıyla evrensel ve kategorik olduğu söylenen ilkelerin, bireylerin gündelik hayatlarının özel koşullarında uygulanırken bazen esnetilmesinin ve hatta zorunlu hallerde belki paranteze alınmasının meşru, mümkün ve hatta makbul olabileceğini belirten bir ilkedir. Diğer ilkelerin evrenselliğini, gerektiğinde göreceleştirme, nesnellliğini gerektiğinde öznelleştirme, kategorikliğini gerektiğinde hipotetikleştirme, zorunlu bağlayıcılıklarını gerektiğinde özgür ve vicdani kararlarla yumuşatma, soyutluk ve teorikliğini daha somut ve pratik hayata uyarılama, koşulsuzluklarını basiret erdemi ile dengeleme gibi çok önemli ve çok kapsamlı işlevi olan bir ilkedir. Bu ilke Platon'un adalet ilkesini her kesime şamil sayması gibi, her kesime ve her ilke ve eylemin uygulama aşamasında gerekli olan bir ilkedir. Bu ilkenin pozitif tarafı olan orta yolun doğru yol sayıldığı, negatif tarafları olan ifrat ve tefritin ise her zaman yerildiği hususu, İslam dininin ve ahlakının en bilinen özelliklerindedir. Bu ilkenin çıkarılabildiği pek çok ayetten birkaç örnek şunlardır: "... ikisi ortasında bir yol tut." (İsra 17/110) "Onlar, sarfettikleri zaman ne israf ederler ne de cimrilik, ikisi arasında orta bir yol tutarlar." (Furkan 25/67) "... bir topluluğa olan kininiz, aşırı gitmenize sebep olmasın ..." (Maide 5/2) "... aşırı gitmekte yardımlaşmayın.... " (Maide 5/2) "... doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez." (Maide 5/87) "Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler... " Bakara/2: 287) "Din kolaylıktır. Dini aşmak isteyen

kimse, ona yenik düşer. O halde, orta yolu tutunuz,..." (Sahih-i Buhari Muhtasarı, s. 83) Bunlar ve benzeri pek çok ayet ve hadisin ortak buyruğunun şöyle bir ilke oluşturduğunu söylemek mümkündür: "*Ölçülü olun, aşırı gitmeyin!*"

Bu dört ilkenin tamamının, belki iki tanesi biraz örtük de olsa, topluca görüleceği ve hatırlanabileceği tek bir ayet de vardır. O da şu ayettir: "Allah, din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan *çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı* ve onlara karşı *adil davranmanızı* yasak kılmaz; doğrusu Allah adil olanları sever." (Mümtahine 60/8) Bu ayette iki koşullu bir istisna hariç, evrensel bir hüküm verilmektedir. Bu istisnayı, dördüncü ilkenin varlığına ve gerekliliğine işaret olarak görmek mümkündür. İyilik yapma izni, ikinci ilkeye; adil davranma izni, birinci ilkeye işaret etmektedir. Sonundaki sevmek ifadesi, biraz dolaylı da olsa, üçüncü ilkeyi hatırlatıcı gözükmekte; böylece bu kısa ayet, dört ilkenin tamamını barındıran veya çağrıştıran bir muhteva yoğunluğunu olağanüstü özlü bir biçimde taşımaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada İslam ahlakının en evrensel, en genel yahut en temel bir veya birkaç ilkesini, yahut Kant'çı dille kategorik imperatifini bulmaya çalıştık. Bunun için önce ilke ve buyruk kavramını uzun zamandır ahlak felsefesinin merkezine oturtan Kant'ın görüşlerini inceledik. Daha sonra Kant ahlakını önemseydiği anlaşılan bazı Müslüman ahlakçıların Kant'ın da etkisiyle İslam ahlakının temel ilkeleriyle konusunda ne düşündüklerini ve neler önerdiklerini gördük. Daha sonra ilke kavramının, içeriksiz, ve yarı-içerikli olanlar ve içerikli olanlar olmak üzere üçe ya da kısaca içeriksiz/biçimsel ve içerikli olarak ikiye ayrılabilceğini öne sürdük. Kant'ın ilkelerini de göz önünde bulundurarak Müslüman ahlakçıların öne çıkardıkları ayet ve hadislerden hareketle, üç tane en temel içeriksiz ve yarı içerikli, yani içinde herhangi bir somut erdem veya değere hiç ya da pek yer vermeyen soyut ve biçimsel İslami ilkeyi şu ifadelerle belirledik:

- (1) "*Kendine yapılmasını istemediğini, sen de başkasına yapma; kendine yapılmasını istediğini, sen de başkasına yap!*"
- (2) "*Her zaman, önce uzmanlarından bilgi al; ama son kararı kendi vicdanına göre ver!*"
- (3) "*İster toplum içinde ister yalnız iken, kalbinin mutmain olduğu ve güzel ahlaklılığa uygun düşen şeyi (iyiliği) yap, vicdanını rahatsız eden ve insanların bilmesini istemeyeceğin şeyi (kötülüğü) yapma!*"

Daha sonra bazı açılardan daha önemli gördüğümüz ve kendi açımızdan daha özgün bulduğumuz 'üç artı bir'den oluşan toplam dört içerikli temel İslami ilke tespit ettik. Bunların ilk üçü kendi içinde öncelik ve önem düzeyi yansıtıyorlar; dördüncüsü ise bu üçünün de pratik hayatta uygulamasında gerekli olan ve diğer üçünün evrensellik ve kategorikliğini gerekli bireysel ve kültürel koşullarda yumuşatıp özgür vicdani karar ve pratik bilgelik yahut basiretliliğe imkan tanıyan bir ilke durumundadır. Böylece bu ilkeler bir arada ele alındıklarında onların mutlak ve çok katı olduklarını söylemek de, görece ve çok keyfi olduklarını söylemek de mümkün olmamaktadır. Üç artı bir şeklindeki bu dörtlü yapı birbirini tamamlamakta ve dengelemektedir. Sırasıyla, kısaca "hak ilkesi", "iyilik ilkesi", "sevgi ilkesi" ve "ölçülülük ilkesi" adını verdiğimiz bu ilkelerin buyruk halinde ve Müslüman olsun olmasın her çağdaki herkese hitap edebilecek çoğul buyruk şeklindeki ifadeleri aşağıdaki gibidir:

- (1) "*Her Hak Sahibine Hakkını verin, Hiç Kimseye Haksızlık Etmeyin!*"
- (2) "*(Her zaman, zerre kadar da olsa) iyilik yapın, (hiçbir zaman, zerre kadar da olsa) kötülük yapmayın!*"
- (3) "*Birbirinizi sevin, bozgunculuk etmeyin!*"
- (4) "*Ölçülü olun, aşırı gitmeyin!*"

Araştırmamıza Kant'ın ilkeleri ile başladığımız için, onunla ilgili birkaç söz söylemeden bitirmeyelim. Günümüzün moda trendlerine rağmen tekrar ediyoruz ki, ahlak ilimleri ve felsefesiyle mücehhez olmayan sıradan insanların bile doğru ahlaki karar verebilmeleri için ellerinde bir pusula olsun diye Kant'ın evrensel yahut çok genel ve koşulsuz birkaç ilke arayıp tespit etmesi son derece yerinde ve takdire şayan bir çaba olmuştur. Kant'ın ilkeleri, özellikle onu uygulayacak kişilerin, zaten yeterince ahlaklılık özelliklerine sahip bir kişi olması durumunda, doğruya büyük ölçüde işaret edebilecek ilkelerdir. Bununla

birlikte, bunlar ve benzeri şekilde yapılabilecek lehte ve aleyhte öteki yorum ve değerlendirmeleri bir tarafa bırakıp, yukarıda tespit ettiğimiz İslam ahlakının ilkeleri ile -özellikle de bizim kendi tespit ettiğimiz dört içerikli ilke ile karşılaştırdığımızda görürüz ki, Kant'ın ilkeleri, bu dört İslami ilkenin sadece birincisine ve hiyerarşik açıdan en ilk veya en aşağı düzeyine karşılık gelmektedir. Çünkü Kant'ın ilkesi genellikle ödevler ve haklarla ilgilidir; hatta onların da daha ziyade negatif yönü ile yani neyin yapılacağı değil nelerin yapılmasının ödevde uygun olmayacağı ile ilgilidir. Oysa ahlak sadece ödevlerden haklardan ibaret değildir; ahlak bunların çok ötesinde iyilikler, fedakarlıklar, feragatlar, şefkatler, sevgiler, kahramanca ve kamilce davranışlar ve eylemler ister. Bunlar, İslam ahlakının gittikçe yükselen öteki iki ilkesinde vardır. Son ilke de bunların en mükemmel hal yahut kıvamın ötesine geçirmemenin; katılığa, kendini ihmale, baskıya veya çılgınlığa varacak kadar ileri gitmemenin garantisidir.

Bu İslami ilkeler, elbette çok daha fazla araştırılmaya, derinlemesine düşünülüp ve istişare edilip gözden geçirilmeye ve özellikle onların alt ilke yahut kuralları sistematiklik açısından geliştirilmeye muhtaçtır. Bununla birlikte, İslam kökenli olmakla birlikte her insana hitap eden bu kısa formüllerin bilinmeleri, ahlak eğitimi açısından kolaylık sağlayacak ve insanlar özellikle gündelik hayatın hızlı değişim ve karmaşası içinde ahlaki bir ikileme karşılaştıklarında, bu ilkeleri dikkate alarak ve eğer bunların kendi aralarında bir ikilem doğarsa bu kez de öncelik sırasını dikkate alarak çözüm yoluna gitmeleri, sorunlarının daha kolay ve daha doğru bir biçimde çözüme kavuşturulmasına katkı sağlayabileceği gibi, insanlığın ahlaki kemal, huzur ve mutluluk yolundaki evrilme hızını da artıracaktır. Bununla birlikte, hiç kuşku yok ki, ilkeyi bilmek eyleme geçmenin garantisi değildir; bunun sağlanabilmesi için, doğru ilkenin doğru inançla ve gerekleriyle de desteklenmesi gerekir.